

VÁCI MIHÁLY
KULTURÁLIS KÖZPONT

Nemzeti
Kulturális
Alap

VIDÉKI RENDSZERVÁLTÓK SZABOLCS - SZATMÁR - BEREK VÁRMEGYÉBEN

Szakmai konferencia

**2
0
2
4**

**Nyíregyháza
VMKK Tudományos Közleményei 2.**

Vidéki rendszerváltók

Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében

2024. november 26-án a Váci Mihály Kulturális Központ szakmai konferenciát szervezett a rendszerváltás vidéki folyamatairól, különös tekintettel Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye szerepére.

E kiadvány célja, hogy dokumentálja és közkinccsé tegye az előadásokban elhangzottakat, felhívva a figyelmet Szabolcs-Szatmár-Bereg megye vidéki területein élő kulturális szakemberek, köztük a népművelők és közművelődési szakemberek által játszott kulcsszerepére a rendszerváltás időszakában. A három előadásban betekinthetünk a rendszerváltás folyamatában, valamint az állampárti rezsimmel szembenálló, a többpárti, demokratikus politikai rendszer megteremtésében kulcsszerepet játszó, országos ismertségre szert tett személyekről, akikről viszonylag sok tudományos publikáció, illetve médiatartalom született. Azonban a vidéki Magyarország rendszerváltó hőseiről, az átalakulás folyamatának helyi társadalmi viszonyairól kevesebb feldolgozás készült. Ugyancsak kevésbé ismert a Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében élő, a nyolcvanas-kilencvenes években a megyei településeken a demokratikus átalakulásban meghatározó szerepet játszó kulturális szakemberek tevékenysége. A konferenciát kísérő karikatúra-kiállítás a rendszerváltás korának társadalmi, politikai és kulturális jellegzetességeit mutatta be.

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg, amiért ezúton is hálás köszönetünket fejezzük ki.

Mészáros Szilárd
VMKK igazgató

ISBN szám: 978-615-82638-0-1
Lektorálta: Nagy Imre
Felelős szerkesztő: Mészáros Szilárd

Drabancz Mihály Róbert – Fónai Mihály: Értelmiség, népművelők és a rendszerváltás

Absztrakt:

Tanulmányunkban a népművelőknek a rendszerváltáskori szakmai állapotával és a változó társadalmi valóságban betöltött szerepével foglalkozunk. E témában számos írás megjelent, ezért elsősorban arra fókuszálunk, hogy a közművelődés szereplői játszhattak-e szerepet a rendszerváltás politikai, társadalmi, illetve kulturális változásaiban. Az értelmiségnek, és különösen az értelmiségi elitnek a rendszerváltásban játszott szerepét a szakirodalom alaposan feltárta, a kilencvenes évek „tranzitológiai” írásai, valamint a korszak elitkutatásai alapvetően erről szólnak (Fónai, 1995, 2003; Kristóf, 2011). A szakirodalomban gyakran utalnak arra, hogy a rendszerváltáshoz vezető folyamatok, jelenségek kapcsolatba hozhatók a népművelés, majd a közművelődés funkcióváltozásaival is, hiszen a művelődési otthonok a nyolcvanas évek változásai során helyet adtak az új civil, gyakran ellenzéki, kezdeményezéseknek. Ezt az állítást nehéz igazolni, a tanulmányban arra törekszünk, hogy a folyamat implicit és explicit jellemzőit ragadjuk meg. Ez leginkább a népművelés/közművelődés változásaiban és az intézményrendszer működésében írható le. Mivel a népművelés, közművelődés megítélésünk szerint általánosabb értelmiségi funkciókat, szerepeket „professzionalizált”, mindenképpen foglalkozunk az értelmiség fogalmával és szerepeivel is, valamint bemutatjuk azokat a szakmai vitákat, valamint kutatásokat, melyek pontos képet adnak a szakma állapotáról a rendszerváltás pillanatában.

Az értelmiség fogalma

Az értelmiséggel foglalkozó szakirodalomban nem található általánosan elfogadott meghatározás a „*mi az értelmiség*”, vagy „*ki az értelmiségi*” kérdésekre. Ennek számos oka lehetséges, így pl. az értelmiség történeti alakváltozásai, funkcióváltozásai és regionális típusai mindenképpen befolyásolják a kérdésre adható választ. Az értelmiségre vonatkozó definíciók, valamint értelmiségi önmeghatározások jellegzetesen valamelyik funkcióját, történeti, strukturális sajátosságát emelik ki az értelmiségnek (Fónai 2008). Az értelmiségelméleteket, attól függően, hogy mire fókuszálnak, két nagyobb csoportba sorolhatjuk. Az egyik csoportba azok tartoznak, melyek az értelmiség funkcióira és szerepeire helyezik a hangsúlyt, míg a másikba tartozók az értelmiség társadomszerkezeti helyzetét és történetét vizsgálják. Tovább modifikálja a helyzetet, ha az értelmiségiek önképéről és a róluk kialakult külső képről és elvárásokról is szólni akarunk az értelmiség definíálása során (Fónai, 1988).

Az értelmiség *három történeti alaptípusának* az útja a 18.–19. századtól vált szét (Fónai, 1992; 1997; 2003). A *professionals* kategóriák – így pl. az orvosok, jogászok, mérnö-

kök – miközben a társadalomban betöltött funkcióikat illetően professziójuk révén írják le, látszólag paradox módon most is rendies jegyeket hordoznak. Ennek magyarázata, hogy a legkorábban professzionalizálódott csoportok – melyek munkája iránt a legspecializáltabban alakult ki konkrét társadalmi igény – önállóvá válásuk még a rendi társadalom keretei között ment végbe, így ez későbbi habitusukra és szakmai szerveződéseikre is hatással volt.

Az értelmiség másik nagy történeti típusának, az *intellektuellnek* a megjelenését a francia forradalmat megelőző időszakra és részben a felvilágosodásra datálja a szakirodalom egy része (Im Hof, 1995). Az intellektuel, mint típus jellemzőinek egy része is ekkor alakult ki: az intellektuelek az értelmiség szellemi és morális elitjeként jelentek meg, és önmagukat is annak fogadták el. A későbbi intellektuelek társadalomkritikai szerepet, a forradalmi változtatások feladatát és általában az új melletti elkötelezettséget vindikálták önmaguknak. Reprezentánsai filozófusok, társadalmi gondolkodók, művészek voltak. Az értelmiség harmadik történeti típusa, az *intelligencia*, Kelet-Európában alakult ki (Seton-Watson, 1970). Számos vonásában emlékeztet az intellektuelle – így pl. a társadalmi problémák iránti nyitottságában –, de az értelmiség e két típusa között több a különbség, mint a hasonlóság. Ennek magyarázata azokban a társadalmakban rejlik, amelyekben az intelligencia létrejött. E társadalmak kettős – és torlódott szerkezetűek, gyengén vagy egyáltalán nem jelent meg a polgárság. Az intelligencia a modernizálás társadalom átalakító szerepét és annak vezetését önmagának fogalmazta meg és misszióként értelmezte. Célja a fennálló rendszer megváltoztatása és/vagy a nemzeti függetlenség kivívása, melyet saját vezető szerepével vélt megvalósítani.

Az értelmiségnek ezekhez a történeti típusaihoz sajátos szerepek is kapcsolódnak. *Generális értelmiségi szerepek* (és funkciók), melyek kialakulása az értelmiség nem-fogalmával függnek össze; e szerepek (és funkciók) történetileg megelőzik az európai értelmiségnek az elmúlt, két évszázadban kialakult típusai a létrejöttét. Ide sorolható az *eszmék és a kultúra létrehozásával összefüggő* szerepek, valamint az „*innovátori*” és „*kreátori*” szerepek. Az *intelligenciával*, mint *értelmiségtípussal összefüggő* szerepek, melyek a „*vátesz és a misszionárius*” alakjában jelennek meg. Az *intellektuellel*, mint *értelmiségtípussal összefüggő* szerepek: az „*élő lelkiismeret*” és az „*antipolitikus*” karakterekben válnak meghatározó szerepekké. A *professionals-szal*, mint *értelmiségtípussal összefüggő* szerepek: ezek a „*szakértő – tervező – technokrata*” szerepei.

A „*társadalomkritikus*” szerepkészlete mindhárom értelmiségtípus esetében érvényesül, ám azok között a társadalomkritika ellenére lényeges különbség van. Az intellektuel társadalomkritikai szerepét a szemlélődő magatartás, és az outsider álláspont jellemzi, ami miatt e szerepét kezdettől komolyan támadják és megkérdőjelezzik. Az intelligencia társadalomkritikai szerepe sokkal „aktivistább” és konkrétabb, míg az intellektuel általánosan elvont célok és elvek nevében fogalmazza meg kritikáját, addig az

intelligencia mindig valamilyen közösség, társadalmi csoport nevében lép fel, annak az érdekeit képviselve válik „aktivista kritikussá”. A professionals magát a társadalomkritikát is szakmai kérdésként kezeli, egy adott szakma szempontrendszere alapján fogalmazza meg „technokrata”, „szakértő” kritikáját.

Az értelmiséggel foglalkozó írások, tanulmányok zöme teoretikus kérdésekkel foglalkozik, kevés empirikus kutatás folyt például az értelmiségi szerepekről, az értelmiség önképéről, identitásáról. A hazai kutatások meghatározó többsége a 70-80-as években folyt, a rendszerváltás után, bár az értelmiségtematika (az elittel együtt) kiemelkedő jelentőségű volt, alig történt empirikus kutatás. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy a rendszerváltás utáni hazai empirikus értelmiségtudományok erősen összefonódnak az elit, különösen a kulturális elit kutatásokkal (Kristóf, 2014; Szalai, 1996). Az 1980-as évek kevésszámú empirikus kutatásai közül Fónai Mihály kutatásai emelhetők ki (Fónai, 1986; 1990/a; 1994; 1997). Egy 1987-es ibrányi összehasonlító kutatás során az értelmiségiek és a nem értelmiségiek megkérdezésére került sor. A két csoportnak lényegesen eltérő értelmiségi képe és elvárása van az értelmiség társadalmi feladatait és szerepeit illetően. Az értelmiségiek önmeghatározásában az *értelmiségi lét és a végzett munka jellege* dominál (2-3. hely, 15,2-15,2%), a műveltség szerepe kevésbé meghatározó (4. hely, 10,8%). Ezzel szemben a nem értelmiségiek értelmiségfelfogásában, -képében a műveltség és a végzett munka jellege meghatározó. E csoport az „értelmiségi létnek” marginális jelentőséget tulajdonít (0,9%). Az értelmiségiek önképére, artikulációs törekvéseire nagy hatással vannak az „értelmiségi létből” fakadó, elvárt vagy elvártak hitt magatartásformák, tulajdonságok, személyiségjegyek, tevékenységek. A nem értelmiségiek jelentősebb része a műveltséget *megkülönböztető jegyként* értelmezi, abban látja az értelmiség zártságának, „elitszerűségének” magyarázatát (Fónai, 1988: 97-98).

A magyar értelmiség kétévszázados történetében a legtöbb vitát a közéleti szerepvállalás és a mintaadás jelentette. A közéleti szerepvállalás megítélésében a nyolcvanas évek végén nem érvényesült különbség az értelmiségiek és a nem értelmiségiek között, ez azt jelenti, hogy az értelmiségtől „elvárták” a közéleti szerepvállalást, amit ők el is fogadtak – ugyanakkor ez a szerepvállalás nem a „helyi társadalom” érdekei és szükségletei által befolyásolt közéletet jelentette, inkább hatott a hagyományos és részben a paternalista, formális „közélet-társadalmi munka” felfogás.

A rendszerváltás évében került sor egy, nyíregyházi főiskolai hallgatók körében folytatott kutatásra, mely a hallgatók értelmiségi képét és elvárásait érintette, például az értelmiségi életmódot és az értelmiség társadalmi szerepeit illetően (Fónai, 1990/b). A hallgatói válaszok alapján a következő életmód típusok rajzolódtak ki: kultúracentrikus, önképzés-önfejlesztés központú, túlhajtott-feszült-önpusztító, nyitott-kreatív-innovatív, kritikai-közéleti, szakmacentrikus életmód. A hallgatók értelmiségi képe jelentős mértékben megfelel Fónai rendszerváltás időszakában végzett kutatásinak. A hallgatók is az

értelmiség szellemi vezető szerepét (42,1%), valamint a kultúrateremtést,-átadást,-értékteremtést (22,3%) emelték ki, és kevésbé tartották fontosnak a példaadást és a felelősségvállalást (13%), valamint a közéleti, kritikai és problémamegoldó szerepeket (6,5%).

Az 1991-es nyíregyházi kutatás eredményei közül (mely értelmiségi és nem értelmiségi mintákban folyt) az értelmiség és az elit viszonyát érintő eredményeket emeljük ki (Fónai, 1994; 1997). Nagyon tanulságos, hogy a rendszerváltás környékén kiket soroltak az elitbe, és mit gondoltak arról, hogy milyen módon lehet bekerülni az elitbe. Kiket soroltak az elitbe az *értelmiségiek*: politikus, gazdasági vezető, tudós, művész, orvos, mérnök, egyetemi tanár; a *nem értelmiségiek*: orvos, gazdasági vezető, politikus, művész, tudós, mérnök, agrármérnök. Kiket soroltak az értelmiség elitjébe, az *értelmiségiek*: tudós, politikus, gazdasági vezető, orvos, művész, egyetemi tanár; a *nem értelmiségiek*: orvos, gazdasági vezető, politikus, művész, mérnök, egyetemi tanár. Ami szembetűnő, hogy nem volt igazán nagy különbség az értelmiségiek és nem értelmiségiek elitképe között, és nem tettek különbséget az elit és az értelmiség elitje között – ebben az is szerepet játszhatott, hogy ekkor folyt a különböző elitcsoportok váltása, és még nem ment végbe az értelmiség strukturális szétesése és pozícióvesztése. Az (értelmiségi) elitbe való bekerülés módját (és az értelmiségi elit jellemzőit illetően) közös az anyagi jólét valamint a műveltség és a tudás kiemelése mindkét csoport esetében. Különbséget mutat a kultúrateremtés és közvetítés, valamint az összefonódás megítélése, előbbit az értelmiségiek, utóbbit a nem értelmiségiek látják fontosabbnak

Népművelésből közművelődés

A népművelés/közművelődés kétévszázados hazai története során mást- és mást értettek a terület jellemzésére alkalmazott fogalmak alatt. Két dolog, illetve számos összetevő különíthető el. Az egyik az, hogy tartalmában mit értünk a népművelés fogalma alatt, a másik, hogy ezt milyen intézményrendszer, valamint szereplők valósítják meg. Témánk szempontjából különösen fontos, hogy az átalakuló népművelés/közművelődés – nem figyelmen kívül hagyva a politikai, ideológiai, kulturális és gazdasági változásokat – mikor került olyan helyzetbe, hogy viszonylagos autonómiája mellett szerepet játszott a rendszerváltás folyamatában, és mire terjedhetett ki.

A magyar államszocializmus évtizedei alatt a népművelésnek két koncepciója, ehhez kapcsolódó célrendszere, feladatrendszere és intézményrendszere alakult ki: a népművelés (bár magát a fogalmat korábban is használták, intézményrendszerében, célrendszerében azonban lényegesen különbözött, különösen az 1950-es, de az 1960-as évek népművelésétől is), valamint a közművelődés. A „szovjet típusú kultúrák közvetítés” (Ponyi, 2023), benne a népművelés, az 1960-as évek közepére válságba került, az erre adott válasz volt a közművelődés, ami ugyan még a „szigorúan ellenőrzött művelődés”

időszaka (lásd a 3T elvét és gyakorlatát), de már megjelent az öntevékenység fogalma a szóhasználatban és a jogszabályokban is. Nem függetlenül a 70-es évek gazdasági, politikai és kulturális válságjelenségeitől, a közművelődésben olyan reformfolyamatok indultak el, amelyet a nagyobb nyitottság és a közösségi szemlélet jellemezett. A közművelődés és szakmai intézményrendszere, a művelődési otthonok, de más társadalmi és kulturális szereplők is, lényegesen tágították a kultúra és a közművelődés intézményi, szervezeti, és tartalmi határait. Ahogy Ponyi tanulmányában megfogalmazza: „Az időszak egyik legfontosabb jellemzője, hogy az intézményközpontú, a politikai elvárásoknak megfelelő és már hagyományosnak mondható intézményi közművelődési tevékenységek mellett megjelentek olyan, korábban tiltott, vagy csak tűrt innovatív szakmai tevékenységek, mint a vállalkozói típusú, a lakossági szükségletekre építő feladatellátás, a mentálhigiénés szakirány, a szociokulturális animáció, a közösség- és falufejlesztés, a népi kultúra, a hagyományok ápolása, melynek közvetlen előzménye a 70-es években kibontakozó táncház-mozgalom, a felnőttképzés újbóli megerősödése, az **öntevékeny, nonprofit egyesületek számának emelkedése és kulturális, politikai, közéleti aktivitásuk növekedése**, a népőiskolai mozgalmak visszaerősödése, az alternatív és ellenzéki mozgalmak megjelenése és az azokkal történő együttműködés kiszélesedése.” (Ponyi, 2023: 123-124)

Ahogy arra utaltunk, a hatvanas évek végére a felülről irányított és átpolitizált népművelés komoly válságba került, az erre adott válasz volt a közművelődés. A közművelődési koncepció kidolgozásába az állampárt (MSZMP) bevonta a kulturális szakmák képviselőit, ami a terület „társadalmiasulásához” vezetett már a hetvenes évek közepén. Maga a koncepció sokszereplős, és többszatsornás finanszírozású modellt jelentett, az ebből fakadó mechanizmusok szétfeszítették a politika által felállított korlátokat. A nyolcvanas évek elején kibontakozó gazdasági válság és az arra adott válaszok legalizálták a piaci folyamatokat, a kultúra területén is. Ez is erősítette a közművelődés társadalmiasulását, hozzájárult az „alulról építkező kultúra” szemléletének és gyakorlatának az elterjedéséhez. Ennek jele volt a klubmozgalom, az amatőr művészeti mozgalom, a különböző társulások és egyesületek. A közművelődés fő nyertese középtávon a művelődési otthoni hálózat volt. Ez a folyamat is hozzájárult ahhoz, hogy a nyolcvanas évek közepére a művelődési otthonok a különböző reformkísérletek terepévé váltak (Drabancz – Fónai, 2005: 224-228). Mindezek eredményeként a nyolcvanas évek végére a művelődési otthonok a szórakoztatásra és a közhasznú tanfolyamokra koncentráltak, mindemellett „közösségi térként” működtek, otthont adva a civil kezdeményezéseknek, köztük gyakran a rendszerkritikus kezdeményezéseknek is. Ez a modell a rendszerváltás során összeomlott, részben a konstruált jellege miatt is (létrejött a tényleges kulturális piac, és a civil kezdeményezések is „saját jogon” működhettek). Jól példázzák ezt Szabolcs-Szatmár-Bereg megye művelődési otthon hálózatának az adatai is (Fónai, 1998). Egyrészt megfigyelhető volt a művelődési otthonok számának lassú apadása (1993-ban

177, 1995-ben 155, 1995-ben 141). A nyolcvanas években az „alkotó közösségek” jelentették a reformváltozások egyik irányát, a megyében 370-380 működött, ezek száma a kilencvenes évek elejére egyharmadával csökkent, és hasonló folyamat ment végbe az alkotó közösségek taglétszámában is (1988-ban az alkotó közösségeknek 7644 tagja volt). A nyolcvanas évek egyik, sikeres piaci reformfolyamata a nyelvtanítás területén következett be, a nyelvtanfolyamok zömét a művelődési otthonok szervezték, ezek száma és a résztvevők száma is egyharmadára esett a kilencvenes évek elejére. A művészeti és egyéb tanfolyamok esetében a változás kisebb volt (Fónai, 1998: 52-53). Azt mondhatjuk, hogy a nyolcvanas években jelentős autonómiával bíró művelődési otthoni hálózat a „piaci szempontok” mellett a „közösségi aktivitás” intézményi kerete volt, melyen belül valóban megjelentek a rendszerváltást előkészítő, illetve támogató folyamatok, aktivitási formák. A továbbiakban néhány empirikus kutatás eredményein keresztül illusztráljuk a népművelés/közművelődés és a népművelők szerepvállalását a rendszerváltáshoz vezető folyamatokban.

A népművelést és a művelődési otthonok működését tényleges, gyakorlati, tartalmi működését kevés empirikus kutatás vizsgálta. Inkább az volt a jellemző az 1960-as, 70-es évektől, hogy a hivatalos kulturális statisztikai adatfelvételek elemzése alapján fogalmaztak meg a kutatók következtetéseket pl. a művelődési otthonok tevékenységi szerkezetének elemzése alapján. A statisztikai adatok elemzése mellett napjainkban az adatfelvételeken alapuló vizsgálatok is elterjedtek (Koncz, 2002; Ponyi et al., 2019).

Boros László (2017) a nyolcvanas évek ifjúsági mozgalmát elemezve ír a népművelők és a művelődési otthonok szerepéről. Boros az (alulról szerveződő, spontán) ifjúsági mozgalmak több formáját mutatja be. A *spontán marginális szerveződések* közé az aluljárós csoportok, a csöves, drogos és bűnelkövető csoportok tartoztak, ezek nem kötődtek intézményekhez, így a művelődési házakhoz sem. *Nem marginalizált spontán ifjúsági szerveződések* is létrejöttek, ezek önkéntes, szervezett közösségek voltak, és gyakran kaptak támogatást különböző intézményektől. Ahogy Boros írja: „Különösen fontosak voltak a közművelődési intézményrendszerben dolgozók, akik művelődési házakban, üzemi ifjúsági klubokban, könyvtárak előadótermeiben, oktatási intézmények helyiségeiben helyet adtak a fiataloknak, bizonyos mértékig legalizálva az összejöveteleiket. Helyenként, némileg a lényegét „elmaszatóló” nevek mögé bújtatva integrálták is őket intézményük programjába, segítettek külső előadók meghívásában. A segítséget adók többsége népművelés szakot végzett, saját munkájukban is gyakran kerültek összeütközésbe a hivatalos apparátusokkal, és megtanulták megtalálni a réseket a rendszer repedező falain.” (Boros, 2017: 8).

Hasonlóan támogathatták a népművelők és a művelődési otthonok a *fiatal értelmiségiek szerveződéseit*, részint helyet adva e szerveződéseknek, részint előadások, vitaestek szervezésével. A *felsőoktatási (ifjúsági) mozgalmak* elsősorban az egyetemekhez kötődtek,

bár ez nem az egyetemek aktív közreműködését jelentette, ám a határvonalak elég elasztikusak voltak, elég itt a szakkollégiumokra utalni. A *tematikus spontán ifjúsági csoportok* (környezetvédők, alternatív békemozgalmak szervezői) is kapcsolódhattak a művelődési otthonokhoz, a jellemző ebben az esetben is az volt, hogy az intézmények helyet adtak a szerveződéseknek. Úgy tűnik, a művelődési házak a nyolcvanas években két területen járulhattak hozzá a reformfolyamatokhoz, ezen belül a rendszer határainak a feszegetéséhez (áttételesen a rendszerváltáshoz), ezek egyik az, hogy az intézmények „*otthont, helyszínt*” adtak olyan szervezeteknek, programoknak, személyeknek, melyek az állampárt korábbi szóhasználatával, valamint művelődéspolitikai gyakorlatával a „tűrt”, vagy olykor a „tiltott” kategóriába tartoztak. Ez az egyik jele a (művelődés)politika tehetetlenségének. A másik mód, amikor a művelődési otthonok nemcsak szimplán helyet adtak a programoknak és szerveződéseknek, hanem ők maguk inspirálták és generálták azokat.

A szakma és a képzés változásai

A népművelés hazai történetével szorosan összefügg a népművelő, mint szakember képzése. A népművelés története azt mutatja, hogy abban kezdettől jelentős szerepe volt az állam által alakított „művelődéspolitikának”, beleértve a szakemberképzést, az intézményrendszer alakításának jogi és gazdasági feltételeit, és a tevékenység tartalmát. Az állami művelődéspolitikával mellett, változó intenzitással és esélyekkel, más szereplők is szerepet kaptak, sőt voltak időszakok, amikor a nem állami szereplők hatása volt a meghatározó a népművelésre. Az egyes korszakok „népművelésének”, a tevékenységnek és a szakembernek a megnevezése is árulkodó, sokat mond a korszak általános és művelődéspolitikájáról, valamint a társadalomtörténeti folyamatokról is. Ebből a szempontból találó T. Kiss Tamás (2000) könyvének a címe, hisz a „népnevelőtől” a kulturális menedzserig tekinti át a képzés, a szakma történetét.

Ennek eredményeként az ideális szakember is mindig másképpen jelent meg: a szabadművelődés korában a szervező, az ötvenes években a propagandista, a hatvanas évektől a nevelő, a pedagógus a minta, illetve a szakember fő vonása. T. Molnár szerint a hetvenes évektől új szerepfelfogás kezdett a szakmán belül körvonalazódni, mégpedig a fejlesztő szerepe. A kilencvenes években megjelent a művelődésszervező, a kulturális menedzser, a felnőttnevelő, a kulturális szolgáltató, ami nemcsak az elnevezések sokféleségére, hanem a korábban valamelyest egységes (bár konstruált) szakma újabb szétszakadásához vezet (lásd Fónai, 1991; Mankó, 1990). Az utóbbi évtizedben pedig az andragógus szakma és elnevezés terjedt el, ami a szakterület megújulását, differenciálódását is jelentette (T. Molnár, 2016). A szakma és a képzés „tartalmára”, illetve megnevezésére komoly hatást gyakorol a politika, részben a képzések indítására és megnevezésére (pl. 1974-ben), de megszűntetésére, illetve változtatására is.

Mankó Mária (1991) az „iskolák kívüli művelődés” változási-változtatási kényszerei kapcsán megjegyzi, hogy a rendszerváltás hónapjai a szakma és a képzés számára is a bizonytalanság hónapjai voltak, hisz felmerült a képzés megszüntetése, és a kialakult intézményrendszer felszámolása is, ez pedig komoly hatást gyakorolt a szakmabeliek énképére – egyébként jellemző volt, hogy a „közművelődéspolitikai” lebetegte az álláspontját. Meglepő módon a helyzetre proaktívabban reagáltak a képzőhelyek, hiszen megindult a szakma újbóli átalakítása. Ekkor fogadta el a minisztériumi irányítás a szakma és a főiskolai szak új nevét, a „művelődésszervezőt” (az egyetemi képzésben a „művelődési menedzsert” (Fónai, 1991; T. Kiss, 2000). A terület felsőoktatási képzései a kilencvenes években a művelődésszervezés képzésen belül speciális szakirányokat alakítottak ki (pl. animátor, tömegkommunikátor, kulturális menedzser), ez is egy reakció volt az új helyzetre. Ez hozzájárult magának az új szakmának, szakmáknak (művelődésszervező, művelődési menedzser) a konszolidációjához is, egészen a kétezres évek közepéig.

Népművelés és népművelők a kutatásokban

A népművelés szakma, nevének és szakmai tartalmának a változásaitól függetlenül, az 1960-as években indult el a professzionalizálódás útján (Kleisz, 2005). A hivatáshoz szükséges a konszenzusos szakmai tartalom, felsőoktatási képzés, szakmai szervezet létrejötte és működése, az 1970-es években fejeződött be. Ez nem jelenti azt, hogy ne lettek volna viták különösen a szakmai tartalmakat, illetve az ehhez kapcsolódóan a képzés célját, valamint az átadott tudást és kompetenciákat illetően. Úgy tűnik, a „népművelő” szakma sajátossága, hogy a nyolcvanas évek végéig a politika hatására gyakran változó szakmai célok és tartalmak, az intézményrendszer strukturális és finanszírozási problémái miatt állandóan változott. A külső hatások miatt (és ez a huszadik század első felére is vonatkozik) a népművelés „konstruált” szakmának (professzió) tekinthető (Fónai, 1990, 1991; Mankó, 1991), melyre a külső feltételek változásai komoly hatást gyakorolnak. Elég csak a szakmai megnevezések változásaira gondolni: népnevelő, néptanító, népművelő, művelődésszervező, művelődési menedzser, andragógus, közösségszervező – úgy tűnik, hogy nemcsak a népművelés „konstruált” szakma, hanem az elődei és az „utódai” is, ez pedig jelentősen veszélyezteti e szakmák, professziók helyzetét. (Etzioni, 1969; Haug, 1973).

A népművelési szakmák történetét professzióelméleti keretekben Kleisz Teréz vizsgálta (2005). A szakma kialakulásának az előzményeit egészen a reformkorig vezeti vissza (népnevelés), részletesen, adatolva mutatja be az egyes korszakokban a népművelés helyzetét, tartalmát, intézményrendszerét, szereplőit, beleértve magukat a népművelőket is. Ahogy arra utaltunk a tevékenységet végzők megnevezése is sokat változott az évtizedek alatt. Ahhoz, hogy „professzióról” beszéljünk, szükség volt a professzió szakmai tartalmainak a meghatározására és a (felsőfokú) képzésre is. A „politikafüggő profes-

szioépítésre” 1948 után került sor. Az 1960-as, 70-es években a szakma profiljának a kialakításakor a tudomány versus professzionális gyakorlat, tudomány versus mesterség dichotómiák jellemezték a szakmáról folyó diskurzust, amelyben a politika is erőteljesen részt vett, a második opciót támogatva (emiat is volt folyamatos veszélyben pl. az egyetemi képzés). A képző intézményekben a tudományos háttért tekintve a pedagógiai, majd az andragógiai személet, illetve a szociológiai megközelítés dominált (Drabancz, 2008). A korszak meghatározó művelődéskutatóival jól érzékeltethető a szakma állapota: a népművelő, mint műveltségfejlesztő (Maróti Andor), a népművelő, mint művelődés-tervező, művelődéskutató (Heleszta Sándor), a népművelő, mint céltudatos nevelő (Durkó Mátys). Hasonlóan megosztó volt, hogy az intézményes, az államilag vezérelt, vagy az „alulról” szerveződő közösségi élet alakítsa-e a népművelést, illetve ennek kapcsán a szakmát. A politika a második opciót kevésbé támogatta, bár a rendszer pozícióinak a romlásával folyamatos engedményeket tett ebbe az irányba. A kilencvenes években a fenti, a szakmai tartalomra vonatkozó összetett elvárásokat újabbak váltották fel, melyek alapján megfigyelhető volt a népművelői szakma divergálása. (Drabancz- Fónai Mihály, 2005; T. Kiss- Tibori, 2015).

A közművelődés „szakmája”, a nagyon sok névváltoztatásnak ellenálló népművelő, közelmúltbeli formájában alapvetően konstruált szakma; egy adott korszak igényei által mesterségesen létrehozott, ideológiai feladatokkal megterhelt szakma. E szakma történetének néhány évtizede alatt óriási belső vívódásokon keresztül, épp a nyolcvanas évekre nyerte el végleges szakmai tartalmát: ekkor alakult ki belső munkamegosztása és vált a társadalomban szakmaként elfogadottá. Viharos sorsát évről-évre felújuló szakmai viták és változtatási szándékok jelezték, amik azt mutatták, hogy e pálya, hivatás, szakma, foglalkozás minden konstruáltsága ellenére valós társadalmi funkciót is betölt, közösségi feladatai is vannak. Ellentmondásosságára mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy egyszerre volt „pártállami” és ellenzéki. (Fónai, 1991: 3-4)

A népművelők, majd a kilencvenes években a művelődésszervezők, valamint a népművelés szakos hallgatók körében több empirikus kutatás is zajlott. Ezek sokat elárulnak a népművelés/közművelődés, valamint a szakma helyzetéről. Jelen keretekben eltekin-tünk a nyolcvanas évek átfogó kutatásainak az elemzésétől, túlságosan messzire vezet-nének, elég itt utalni az Országos Középtávú Kutatás-Fejlesztési Terv (Ts-4) keretében 1986-tól kezdődő vizsgálatokra a közművelődés helyzetéről. Horváth Margit (1979) a Szombathelyen és Debrecenben tanító-népművelő-könyvtáros szakon végzettek köré-ben folytatott kutatást 1974-ben, a kérdőívre 901 fő válaszolt. Azt tapasztalta, hogy jelen-tős *fluktuáció a szakmában* (a levelezős hallgatók 65%-a már váltott munkahelyet). Aki váltani akart, magasabb társadalmi státust és kedvezőbb körülményeket várt. A váltás mögött az önállóság, a szakmai perspektíva és sikerek hiánya, valamint a vezetői bánás-mód állt. Ugyanakkor a válaszolók 80%-a nem változtatott volna szakmát.

Benkő Éva (1982) budapesti népművelő vizsgálata keretében 200 népművelő helyzetét, és szakmai szerepfelfogását, a professzióhoz szükséges tudásról kialakult véleményét elemezte. A szakma egyik, jellegzetes vonásának a magas fluktuációt találta, mely a vizsgált 16 az intézményben 23 – 45 százalékot ért el. A magas fluktuációnak számos oka volt, ezek nem sokat változtak a Horváth-féle kutatáshoz képest (pl. az elégedettség a munkával, a fizetéssel, vagy a végzettség és a munkakör egybeesése). Benkő kutatásában a megkérdezettek a szakmai követelményrendszer tisztázatlanságára, a *népművelő szakma kidolgozatlanságára*, az irányítás merevségére, az önálló munka hiányára utaltak. A korszak népművelőit Benkő négy csoportba sorolta, a *beletörődőkre*, a *nyüszgők-szervezőkre*, a *felvilágosítókra*, és a *katalizátorokra* (Benkő, 1982; Fónai, 2011: 237-238). A népművelők társadalmi helyzetét országos adatok alapján jellemezte Nyilas (1984). Elemzésében a foglalkozási csoportok státuszát alakító tényezőkből indul ki, azaz az iskolai végzettségből, jövedelemből és a presztízből. A nyolcvanas évek népművelői körében nagyon magas volt a csak középiskolai végzettségűek (37,6%), és a *szakképzetlenek* aránya (55,3%), akik pedig rendelkeztek megfelelő végzettséggel, jellemzően levelező tagozaton végeztek (Budapesten 30-40%, vidéken 60-80%). Ez a szakmai felkészültség mellett a *népművelők presztízsét* is befolyásolta. A népművelői jövedelmek más értelmiségi foglalkozásokhoz képest alacsonyak voltak, és ennek kiegészítésére is kevés lehetőség volt a második, a fekete és szürke gazdaságban. A népművelők jellemzően *elsőgenerációs* értelmiségiek voltak, fele fizikai, egynegyede értelmiségi szülők gyermeke, az értelmiségi szülők körében a tanár és tanácsidolgozó aránya kiemelkedő volt. Nyilas szerint a népművelők képzettsége, a szociális összetétele, a végzett tevékenység vitatható értelmiségi jellege, jövedelmezősége együttesen *alacsonyabb presztízs* teremt, az alacsonyabb presztízs visszahat a jövedelem alakulására, a pályát választók körére, és hozzájárul ahhoz, hogy magas lesz az „átutazók” aránya. Ráadásul a *foglalkozás konstruált jellege*, történeti eredete, a pedagóguspályával való rokonsága, a kompetenciahatárok tisztázatlansága miatt eleve alacsonyabb presztízszt jelent az értelmiségi csoportok számára (Nyilas, 1984: 44-45).

A nyolcvanas évtized második felében Vercseg Ilona és Földiák András foglalkozott a népművelői pályakép kérdéseivel (Vercseg, 1988). E kutatás elsősorban a szakmai szerepértelmezésre fókuszált, a 108 interjú alapján kilenc, jellegzetes szerepértelmezést különített el. A vidéki mintán folytatott kutatás azt mutatta, hogy a népművelők 54,3 százaléka volt elsőgenerációs értelmiségi (ez Budapesten fele ekkora, 26,7 százalék volt), azaz a vidéki népművelők között a nyolcvanas években is magas volt az alacsonyabb státuszú családokból származók aránya, ami azt jelenti, hogy a népművelő szakma jellegzetesen az *intergenerációs mobilitás* egyik, *népszerű csatornája* volt, kitörési pontja az alacsonyabb származásúaknak. Vercseg szereptipológiája szerint a leggyakoribb szerepértelmezés a „megfelelni az irányítás aktuális elvárásainak” volt (Vercseg, 1988: 85). Ez azt jelenti, hogy a szakma, amelyet sok szempontból sokféleképpen értékelték a nyolc-

vanás – kilencvenes években, jellemző módon konform magatartással, de nem „hívóként” reagált a politikai elvárásokra. Két, jellegzetes szerepkészletet emelünk még ki: a „hétköznapi kultúra” kommunikálását fontosnak tartó szerepfelfogást (a megkérdezettek 12,9 százaléka), és az „egyéni életvezetésre buzdító” típust. Ez azt mutatja, hogy a nyolcvanas évek népművelői már meghaladták az ötvenes, hatvanas, majd a hetvenes évek ettől eltérő „felvilágosító” népművelői szerepfelfogását, nyitottak a *mindennapi élet és kultúra irányába*, és már alig volt jellemző rájuk az „ünnepi kultúra” átadásának szándéka.

Egy 1989-es nyíregyházi kutatás eredményei azt mutatják, hogy a rendszerváltás felgyorsuló folyamatai csak kis mértékben hatottak a népművelők és a „laikusok” véleményére, illetve elvárásaira (Fónai, 1990: 104-105). A laikus interjúalanyok válaszaiból két, igen meghatározó jeggyel leírható külső pályakép bontható ki. A külső pályakép meghatározó eleme a *programszervezés* (38,5%) és a *művelődés* (17%), *szórakoztatás* (6,6%). E jegyek a népművelői szakmáról kialakult, konvencionális képről tanúskodnak. E külső pályaképben alig van jelen az elvárások szintjén markánsabban jelentkező igény az emberekkel törődő népművelőre. A konvencionális külső pályakép valamelyest módosult a 80-as évek végére, hisz az elvárások, az, hogy mit hiányolnak a népművelők munkájából, a következők voltak: a rétegekkel, korosztályokkal való törődés, (15,3%), az embereket érdeklő, változatos programok (11,4%), ami jelzi a lakossági igényekben a közösségteremtő, a *közösségépítő* népművelő jegyeit. A lakosság a népművelő tudása esetén meghatározónak tartja annak sokoldalúságát (44,7%) és „humán „ (12,5%) jellegét. Újra egy, a szakma által önmagáról kialakított kép, hisz a népművelők ugyancsak fontosnak érzik általános tudásuk sokoldalúságát (27,2%), nyitottságát (8,9%) és humán jellegét (5,0%).

A kilencvenes években a gyorsan átalakuló professziót Diósi Pál kutatásaiból ismerhetjük meg (Diósi, 1996, 1998). Sok szempontból a már ismert helyzet és folyamatok köszönnek vissza: a szakmabeliek 62 százaléka nő, négytizedük egyszemélyes intézményben dolgozik, héttizedük a szakmai középgenerációhoz, a 31 - 50 évesekhez tartozik. Az érdekes eredményeket kiemelve az látszik, hogy a népművelőként dolgozók héttizede nem népművelőként kezdte a pályáját, ennek ellenére 65 százalékuk nem tervezett váltóztatást, és 78 százalékuk *„népművelőként” határozta meg önmagát*.

Konklúzió

A népművelő szakma, más szavakkal foglalkozás, pálya, hivatás, professzió (a szakirodalomban mind az öt megnevezést, fogalmat használják, bár nem teljesen azonos a jelentésük) kapcsán annak három jellegzetességét emelhetjük ki: konstruált, szemi-professzió, és gyors átalakulásai miatt trendszerűen deprofesszionalizálódott. A népművelő szakma „konstruált”, hisz több korszakban, de különösen az 1950-60-as években, hamarabb alakították ki intézményrendszerét és a szakmával kapcsolatos elvárásokat, mint

ahogy az szervesen kialakult volna (Nyilas, 1984; Fónai, 1990; Mankó, 1990). Ez a felülről kiépítettség sokban hozzájárult a szakma állandó változási kényszeréhez is – a változásokat részben a politika, részben a gyakorlat inspirálta. Ez önmagában nem jelenti azt, hogy a népművelés ne vált volna szakmává, professzióvá, annak professziószociológiai értelmében (Parsons, 1968). Jól látható, hogy körvonalazódott a szakmához szükséges tudás, ezt felsőoktatási intézmények adták át, és létrejöttek a szakma saját szervezetei. A szakmához szükséges tudás meghatározásában folyamatos szakmai viták folytak a felsőoktatási intézmények között, és arra, különösen az 1950-es-60-as években, de a későbbiekben is, a politika is hatást gyakorolt. A konstruáltság, a „szervetlen” kialakulás, a gyors, kikényszerített változások is hozzájárultak ahhoz, hogy a népművelés jellegzetes szemi-professzió (Etzioni, 1969; Kleisz, 2005). Ezt a jelleget erősítette a szakképzetlenek magas aránya a népművelői pályán (ez magas státuszú professzióknál teljesen elképzelhetetlen), a pálya alacsony presztízse és jövedelmi helyzete is, és hozzájárult az is, hogy a különböző képesítési szinteken szerzett végzettségek között nem differenciáltak a képesítési rendeletek, így azonos értékűnek ismerték el a tanítóképző főiskolákon megszerzett szakkollégiumi végzettséget a főiskolai és egyetemi végzettséggel. A népművelés mint szakma, professzió mindig azzal küzdött, hogy ténylegesen professzióvá váljon, ám a tevékenység és részben a képzés jellegzetességei miatt inkább szemi-professzióként írható le. Az állandó, hektikus változás pl. a szakmai tartalmakban, és a szemi-professziós jelleg pedig deprofesszionalizálta (Haug, 1973; Fónai, 2011) a népművelést, azaz szétzilálta a szakmai tudásról szóló szakmai, politikai és „laikus” konszenzust, és csökkentette a szakma egyébként is alacsony presztízst.

Az empirikus népművelő kutatások azt mutatják, hogy a nyolcvanas évek végén még érvényesültek a népművelők konvencionális szakmai szerepei és tevékenységstruktúrája, ugyanakkor megjelentek olyan, új, külső, gyakran „laikus” elvárások, melyek a helyi társadalmak és közösségek felé fordulást, a helyi társadalmi igényeknek való megfelelést jelentették, és érvényesült egyfajta „piaci” magatartás is, ami tovább módosította a népművelőkről kialakult hagyományos képet és tevékenységrendszert.

Felhasznált irodalom

- Benkő, É. (1982): *Megszállottak, átutazók beletörődők. Népművelők Budapesten*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda
- Boros, L. (2017): A nyolcvanas évek ifjúsági mozgalmi. *Educatio* 26 (1), 3–14.
- Diósi, P. (1996): *Szabad csapatok?* Budapest, Budapesti Népművelők Egyesülete, Német Népfőiskolai Szövetség.
- Diósi, P. (1998): *Ex Lex* ,97 (Népművelők magukról, foglalkozásukról és távlataikról). Budapest, Német Népfőiskolai Szövetség.

- Drabancz, M. R. (2008): Az értelem keresése vagy ilyen volt Tariménes iskolája. In: *A tudásteremtő fakultás eredményei*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola GTK. 37-47.
- Drabancz, M. R. & Fónai, M. (2005): *A magyar kultúrpolitika története 1920 – 1990*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Etzioni, A. (1969) (ed): *The Semi – Professions and their Organization*. New York, The Free Press, Macmillan
- Fónai, M. (1986): Pályakép - és ami mögötte van. Szabolcs – Szatmári Szemle 21(3) 348-353.
- Fónai, M. (1988): Az értelmiség modell-szerepéről egy kistelepülésen. Kultúra és Közösség 15: (2) 95-111.
- Fónai, M. (1989): *Értelmiségiek és aspirációk*. Pedagógiai Műhely 15(12) 44-51.
- Fónai, M. (1990/a): Pályatükör: Számokban a népművelőkről. In: Mankó Mária (szerk.): *Nevelés-és Művelődéstudományi Közlemények*. Nyíregyháza: Bessenyei György Kiadó, 103-110.
- Fónai, M. (1990/b): Főiskolai hallgatók értelmiségképe. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *Nyíregyházi Főiskola Tudományos Közleményei*. Társadalomtudományi Közlemények 12/F. Nyíregyháza: Bessenyei György Kiadó
- Fónai, M. (1991): Egy konstruált szakma: számokban a „népművelésről”. In: Fónai, M.(szerk.): *„Népnevelőtől a kulturális menedzserig „*. Nyíregyháza: Bessenyei Kiadó és Nyomda, 3-9.
- Fónai, M. (1992): Egy értelmiségkutatás lehetséges keretei. In: Udvari, I. (szerk.): *Nyíregyházi Főiskolai Tanulmányok I*. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó, 199-214.
- Fónai, M. (1994): *Értelmiség és elit*. Dimenziók 2(2) 1-12.
- Fónai, M. (1997): *Értelmiség, értelmiségi funkciók és szerepek*. Kandidátusi disszertáció, Budapest, MTA Kézirattár
- Fónai, M. (2008): Az értelmiségkép változásai a poszt-szocialista átmenet publicisztikájában. Kézirat.
- Fónai, M. (2011): Művelődésszervezők és andragógusok a DPR kutatásokban. In: Erdei, G. (Szerk.): *Andragógia és közművelődés. Régi és új kihívások előtt a közművelődés új évtizedében*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 232-254.
- Fónai, M. & Drabancz, M. R. (2000-2001): Vázlat a népművelő és a művelődésszervező képzés történetéhez Nyíregyházán. Kultúra és Közösség 5(IV– I), 155-165.
- Haug, M.R (1973): Deprofessionalization: an alternative hypothesis for the future. In: Halmos, P. (ed): *Professionalization and Social Change*. Sociological Review Monograph No. 20., University of Keele
- K. Horváth, Zs. (2010): A gyűlölet múzeuma. Spions, 1977–1978. Korall 39. 5–30.

- Horváth, M. (1979): *Népművelő-könyvtárosok a pályán*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Im Hof, Ulrich (1995): *A felvilágosodás Európája*. Budapest: Atlantisz Kiadó. 94-99.
- Kristóf, L. (2011): Elitkutatások Magyarországon 1989 – 2010. Kovách Imre (szerk.): *Elittek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Budapest: Argumentum – MTA PTI. 37-56.
- Kristóf, L. (2014): *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. Budapest: MTA TK – L'Harmattan.
- Koncz Gábor (2002): Művelődési otthonok: komplex elemzés, 1945-1985. Szín, 7. (1-2) 15-54.
- Mankó Mária (1990): A népművelés funkcióváltozásai. In: Mankó, M. (szerk.): *Nevelés- és Művelődéstudományi Közlemények*. Nyíregyháza: Bessenyei György Kiadó, 89-102.
- Mankó Mária (1991): Megújítási törekvések egy régi – új szakterületen. in: Fónai, M. (szerk.): *„Népnevelőtől” a kulturális menedzserig*. Nyíregyháza: Bessenyei Kiadó és Nyomda, 29-52.
- Nyilas, Gy. (1984): A népművelők társadalmi helyzete. Palócföld 18. évf. (3) 40-46.
- Parsons, T. (1968): Professions. In: *International Encyclopedia of Social Sciences*. vol. 12. 536-547.
- Ponyi, L. & Arapovics, M. & Bódog, A. (2019) (szerk.): *Magyarországi múzeumok, könyvtárak és közművelődési intézmények reprezentatív felmérése*. Budapest: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ NMI Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú Kft. Országos Széchényi Könyvtár Könyvtári Intézet
- Ponyi, L. (2023): Folyamatosság és megszakítottság a közösségi művelődés történeti dimenzióiban. Kulturális Szemle, X. évf. (2) 119-130
- Seton-Watson, H. (1970): Az értelmiségiekről. Történelmi Szemle, XIII. évf. (4) 517-528.
- Szalai, E. (1996): Az elitek átváltozása. Tanulmányok és publicisztikai írások 1994–1996. Budapest: Cserépfalvi Kiadó
- T. Kiss, T. (2000): A népnevelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- T. Kiss, T. & Tibori, T. (2015): Az önépítés útjai. Durkó Mátyás munkássága. Szeged, Belvedere Meridionale
- T. Molnár, G. (2016): A népművelőtől a közösségsszervezőig – A kultúráközvetítő szakemberképzés negyven éve Szegeden. In: Juhász Erika (szerk.): *A népműveléstől a közösségi művelődésig*. Debrecen: Debreceni Egyetem, 143-153.
- Vercseg, I. (1988): Szocializáció, szerep, érték a népművelői pályán. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó

Drabancz Mihály Róbert – Vitál Attila: **Népművelők a rendszerváltásban**

Portréinterjúk narratív elemzése

A rendszerváltás folyamatát katalizáló demokratikus ellenzék vezetői személyiségeinek, elsősorban a fővárosi akadémiai értelmiségi körből rekrutálódó elitnek a közéleti szerepvállalását, a többpárti demokrácia megteremtésében betöltött szerepét számos tudományos kutatás vizsgálta, azonban a vidéki Magyarországon létrejött alternatív politikai mozgalmak, önszerveződések kulcsszereplőinek életútjáról, motivációiról, erőfeszítéseiről méltatlanul kevés tudományos és ismeretterjesztő munka látott napvilágot. Korábbi adatgyűjtéseink során, mely Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei településeken a demokratikus átalakulásban meghatározó szerepet játszó egyéniségek életútját vizsgálta (Vitál–Drabancz 2022; 2023), felfigyeltünk arra a tényre, hogy a vidéken megszerveződött ellenzéki pártok alapszervezeteiben, megyei választmányaiban, illetve országgyűlési és önkormányzati képviselőjelöltséget vállaló aktivisták körében nem pusztán a humán értelmiség (újságíró, tanár, lelkész) volt felülreprezentálva, hanem a közművelődés, kultúráközvetítés területén tevékenykedő szakemberek, illetve erre a pályára készülő főiskolai hallgatók köréből különösen nagy számossággal vettek részt a demokratikus ellenzék mozgalmaiban a vidéki Magyarországon. Ugyan fenntartjuk az optikai torzítás elméleti lehetőségét, ugyanakkor az történelmi evidencia, hogy a kis- és középvárosokban, megyeszékhelyeken a művelődési házak rendezvényei, könyvtárak író-olvasó találkozói, ismeretterjesztő foglalkozások biztosították a helyi diskurzust a pártállam lebontásával kapcsolatos igények megfogalmazásának, a demokratikus átalakulás módjára vonatkozó elképzelések, nézetek ütköztetésének. Ezek a kulturális terek biztosították a későbbiekben, a nyolcvanas évek végén létrejött ellenzéki pártok működésének alapvető infrastrukturális feltételeit, a szabad választásokra való felkészülést. Hipotézisünk szerint ezekben a folyamatokban katalizátor szerepe volt a népművelőknek¹, akik már a hetvenes évek második felétől egyre eredményesebb módon tágitották a szocialista kultúrpolitika határait, segítették a hivatalos ideológiai doktrínával, ízléskultúrával dacoló öntevékeny körök működését.

1 A népművelő terminust tágabb kontextusban használjuk a tanulmányban, nem munkakörként, foglalkozási pozícióként definiáljuk, hanem az 1980-as években a közművelődés teljes vertikumához tartozó, hivatásszerűen kultúráközvetítéssel, illetve közösségsszervezéssel foglalkozókra, illetve erre a pályára készülőkre alkalmazzuk ezt a kifejezést. A terminológiai kérdésekkel több jeles tanulmány, illetve monográfia foglalkozik (Mankó, 1990; Fónai, 1991; T. Kiss Tamás, 2000; T. Molnár, 2016).

A tanulmányunk narratív interjú elemzésével tárja fel a rendszerváltásban aktív szerepet vállaló népművelők involváltságának okait, politikai szervező tevékenységét, továbbá a népművelő képzések hatását a kultúrmunkások közéleti szerepvállalására a nyolcvanas évek időmetszetében. Az adatgyűjtésünk narratív interjúkra épült. A leíró jellegű kutatásunkban elméleti alapsokaságának tekintettük az 1980-as évek második felében a demokratikus ellenzéki mozgalomban, illetve a poszt szocialista átmenet időszakában közéleti szerepet vállaló, az 1980-1991 közötti időszakban a magyarországi kulturális-közművelődési intézményekben szakdolgozói vagy szerződéses státusban, alkalmazotti vagy kis-, illetve középvezetői beosztásban foglalkoztatott szakdolgozókat, illetve az 1985-1990 közötti időszakban bármely magyarországi felsőoktatási intézményben népművelő szakon tanulmányokat folytatókat. Az interjúalanyok kiválasztása a társadalomtudományi kvalitatív kutatásokban gyakran alkalmazott hólabda módszertan (snowball sampling) alkalmazásával történt. Az elkészült interjúk statisztikailag ugyan nem reprezentálja az alapsokaságot, ugyanakkor a narrációk elemzése fontos kiindulópont lehet a népművelők rendszerváltásban betöltött szerepének megismerésében.

Ebben a tanulmányban négy dimenzióban elemezzük az interjúalanyok narratíváit. A népművelők politikai szerepvállalását motiváló tényezők számba vétele kapcsán a vizsgálatunk fókuszpontja, hogy a népművelőknek az ellenzéki pártok, szervezetek tevékenységében való részvételtét milyen módon határozta meg a pártállami rendszerhez való viszonyulásuk, a bevonódásukat milyen személyes tényezők, szocializációs hatások támogatták. A narratívák elemzése során megkíséreljük szétszálazni azt a relációt, hogy a közéleti érdeklődés terelte –e a népművelői pályára az egyént, vagy a népművelő képzés pályaszocializációs hatása formálta a közélet alakítására irányuló belső igényt. A rendszerváltás időszakában az interjúalanyok politikai preferenciáinak és közéleti részvételének elemzése során elsősorban a közéleti szerepvállalás szervezeti hátterére fókuszálunk: az ellenzéki aktivisták választottak e- pártot a cselekvésük színteréhez, vagy a megszerveződő ellenzéki pártok választották ki a személyközi kapcsolati hálózataikon keresztül a lokális térben befolyással bíró helyi politikusaikat, illetve ezek a preferenciák mennyiben tekinthetők ideológiailag konzisztensnek?

Szociokulturális háttér, identitás

Az 1980-as években Vercseg és Földiák által irányított, a népművelők körében folytatott kvalitatív kutatás az egyéni élettörténeteken, a családi szocializációs mintákon keresztül tárta fel a szakma gyakorlóinak hivatásképét. A vizsgálat sajátossága volt, hogy elsősorban a nagyközségek közművelődési intézményeinek főállású szakdolgozóira fókuszált. A kutatás egyik következtetése, hogy a zömében első generációs értelmiséginek tekinthető közművelődési dolgozók családi és szakmai szocializációja meglehetősen

szürke volt, a népművelők életéből, szakmai identitásából hiányzott az értékadó minta, a pályára kerülésük kevésbé tudatos döntésnek tudható be. A másik fontos megállapítás az volt, hogy nélkülözik a nagyobb fokú szuverenitást, viselkedésük, értékrendjük inkább konformista, adaptív jellegű (Vercseg 1988). Kleisz Teréz dolgozatában négy, a népművelők körében 1970-1990 között végzett kutatás összevetése során arra a következtetésre jutott, hogy a szakmaterület képviselői nagyfokú intergenerációs mobilitási életútjából fakadóan töredékebben szocializálódtak kritikai értelmiségivé, a passzív, alkalmazkodó életstratégia erőteljesen ható mintázat (Kleisz 2005).

Adódik a kérdés, hogy a nyolcvanas évek második felében, az ugyan meggyengülő, de mégiscsak regnáló pártállam időszakában a demokratikus ellenzéki mozgalmakba bekapcsolódó, ezáltal egzisztenciális kockázatot vállaló, politikai értelemben nonkonform habitusú népművelők életútjában, szociokulturális háttérben milyen tényezők hatása mutatható ki, amely támogatja a közéleti szerepvállalásukat, a fennálló normatív renddel való tudatos szembenállásukat? Az általunk készített életútinterjúkban két fontosabb tényező rajzolódik ki: a rendszerváltás folyamatába bekapcsolódó vidéki népművelők családjának aktív hívő létformája, vallásfelekezeti kötődése, illetve a származási család pártállami rendszerbe való beágyazottságának alacsony szintje, sőt a kommunista diktatúrával szembenálló családtörténet. Ez a két mozgatórugó egyes életutakban összekapcsolódik, erőteljes szocializációs élménnyé válik.

A fennálló renddel szembeni ellenálló attitűd természetes része volt a családi életünknek. Édesapám lelkész volt, az egyháziügyi kérdések mellett nagyon érdeklődött a közügyek, közpolitika iránt is, és ez az aktivitás nem nyerte el sem a hatalomgyakorlók, sem a metódista egyházvezetők tetszését. Csak egy apróság: a lelkészeknek rendszeresen tartottak politikai továbbképzést, ezt hazafias népfronti ülésnek hívták a hatvanas, és szerintem a hetvenes években is. Ezeken a találkozókön az előadásokhoz hozzá lehetett szólni, és természetesen az édesapám sokszor fel is szólalt, amit többnyire valamilyen retorzió követett. Előfordult, hogy több évre bevonták a jogosítványát, és akkor kerékpárral járt, vagy a hívei fuvarozták. Lelkészcsaládban éltünk, a sokgyermekes, hívő kisközösségnek van egy sajátos belső klímája. Volt egyfajta szigorúság, elvárás velünk szemben, hogy példamutató életet éljünk, még akkor is, hogy ha ezt esetleg nem éreztük a sajátunkénak. Ugyanakkor belülről megélve nagyon jó volt felnőni ebben a miliőben. (...) Édesapám felfüggesztett börtönbüntetést kapott, és közel hét évig gyakorlatilag illegalitásban működött. Elbocsájtották az állásából, amit ő nem fogadott el; a gyülekezete kitarthatott mellette. Ma már nem könnyű elképzelni, hogy még személyi igazolványa sem volt abban az időben. Az autójáról levették a rendszámot, hogy ne tudjon vele közlekedni. Ilyen zaklatások közepette zajlott az életünk. Végül is 1981-ig tartott ez az állapot. Én úgy emlékszem vissza ezekre az időkre, hogy állandó feszültségben éltünk, de ehhez is hozzá lehetett szokni. (...) ugyanakkor ez a helyzet nem jelentett teljes kívülállóságot. A Kommunista Ifjúsági Szövetség tagja nem

voltam soha, de úttörő például igen. Kérdeztem is egyszer anyámtól, hogy ha a KISZ-tagság nem fért bele a család értékrendjébe, akkor miért lehettem az általános iskolában kisdobos és úttörő? Erre a kérdésre azt a választ kaptam, hogy kisgyermek korunkban, amennyire csak lehetett, igyekeztek megóvni bennünket a konfliktusos helyzetektől. Ennek ellenére én abban a létállapotban szocializálódtam, hogy a családuk a fennálló renddel mindig is szembe helyezkedett, ráadásul a lelkészgyerek státus, és kiségházi hovatartozás még egy további stigma volt. Igazából a történelmi egyházak sem lelkesednek a kisebb felekezete-kért, már amennyiben létezik egyáltalán olyan kategória, hogy történelmi egyház.

Édesapám református lelkész volt Tamásváralján, egy kis faluban, amely Szatmárné-metitől észak-keletre található, nem messze Halmi községtől. A Felvidék visszacsatolását követően Románia egyre ingerültebben kezelte a magyar kérdést, és 1939 októberében a rendőrség letartóztatta apámat, mintegy ezer, politikailag megbízhatatlannak tartott ma-gyarral együtt. Kolozsváron a katonai börtönben tartották fogva őt, majd két és fél hó-napos előzetes letartóztatás után, 1939. december 21-én 35 másik társával együtt kito-loncolták Romániából. (...) A középiskola akkori légköre egyáltalán nem volt nyomasztó. Emlékszem, hogy történelemtanárunk és az iskolaigazgató a feleségével rendszeresen a Szent Anna templomba jártak misére. Az első osztályfőnököm is hívó ember volt, és én úgy éreztem, hogy a tanárok többsége vallásos világnézettel bírt. Nem erőltették ránk azokat a nézeteket, amivel maguk sem tudtak azonosulni, annak ellenére, hogy ez egy ipari iskola volt. 1956 után alakult meg a Kommunista Ifjúsági Szövetség, és teljes egyetértésben a mi osztályunk úgy döntött, hogy nem lépünk be a KISZ-be. Igen ám, de amikor közeledett az egyetemi felvételi, akkor egy-két diáknak kötelezően ajánlott volt a tagság, mondván, hogy egyébként semmi esélyük nem lesz a továbbtanulásra.

Egy kisfaluban születtem, édesapám evangélikus lelkészként szolgált. A korai szocializ-mus szegény Magyarországon egy nagycsaládban nőttem fel. Én elősorban az édesapám éle-tén, hivatásán keresztül ismertem meg a létező szocializmus működési mechanizmusát. Az acéli kategóriákkal szólva az egyház a tiltott és a túrt határán működő intézmény volt, így az egyes lelkészek is. Édesapám is a megfigyelt személyek közé tartozott, aki soha nem tett hű-ségesküti a kommunista hatalomnak, pedig világossá tették számára, hogyha feljebb szeretne lépni, akkor meg kell jelentetnie egy-két olyan írást a sajtóban, amiben kifejezi a szocializmus iránti lojalitását. Édesapám meg azt mondta, hogy ő az egyház urához kötötte az életét, az iránta való hűségét bármikor, bárhol megvallja, viszont a mandátuma nem a politikai rezsim támogatására szól. Így aztán egész életében a falusi lelkész pozíciójában ragadt.

Abban az időben a szocializmus rendszere már fellazulóban volt, ha valaki templomba járt, annak nem volt különösebb kockázata, senki nem csinált belőle ügyet, kivéve, ha ezt demonstratív céllal tette. Az enyhülés időszakában is lehetett érezni a láthatatlan, felemelt ujjat, hogy eddig, és ne tovább. Mindenki tisztában volt a kimondatlan elvárásokkal és a tilal-makkal is. Nem volt illendő a pedagógusoknak templomba járniuk, annak ellenére sem, hogy

ebben az időszakban már többnyire nem kellett retorziótól tartania egy tanárembernek, ha istentiszteleten vett részt, különösen egy kistelepülésen. A nem totalitárius diktatúra jellemzője a láthatatlan korlát: számos viselkedési norma nincs megfogalmazva, nincs jogszabályban rögzítve, de érzi az ember, hogy mi az, ami beleillik a hatalom elképzeléseibe, és mi az, ami nem. Az íratlan szabályokkal az emberek tisztában voltak, akarva vagy akaratlanul, tudták, hogy milyen magatartási normáknak kell megfelelniük. A játékszabályokat az én családom is betartotta, annak ellenére, hogy mi egészen más világnézet alapján szocializálódtunk. Az egyik nagyapám rendőrként szolgált a Horthy-korszakban, a másik nagyapám gazdálkodó kulák volt. Mi másfajta értékrend mellett nőttünk fel, és ahogy ráeszméltunk a világra, az előírt keretek egyre inkább szűknek bizonyultak számunkra.

Tomka Miklós értelmezésében a szocialista rendszerben a társadalmi igényekhez való alkalmazkodással szemben a pártállami vezetés és a társadalom kettős szembenállása volt meghatározó. Ebben a helyzetben a vallás kiemelt szerepet játszott a hagyományok megőrzésében, a közösségek összetartásában, valamint az emberek teljes kontrolljával szembeni ellenállásban. Miközben a modernizációs folyamatok Kelet-Közép-Európában is gyengítették a vallás pozícióját, a politikai megosztottság viszont inkább erősítette azt. Bár a pártállam üldözte a vallást, a vallás és az egyház a hagyományok védelmezőjeként és az ellenzék kifejeződéseként új erőre kapott, amely Nyugat-Európában nem létezett. Tomka felveti, hogy érdemes vizsgálni azt a problémát, hogy az egyházak teológiai és társadalmi konzervativizmusa milyen mértékben tekinthető üldözött helyzetnek, és az „üldözéssel szemben görcsbe merevedetten védekező magatartás” következményének. (Tomka 2009).

A pártállammal szembenálló, a hivatalos ideológiai doktrínákat megkérdőjelező attitűd szocializációs hatása az interjúalanyok esetében markáns szerepet játszott a passzív kritikai diszpozíciótól a nyolcvanas évek második felében egyre manifestáltabbá váló ellenzéki szerep felvállalásában. Ez a beállítódás figyelhető meg azoknak az első generációs értelmiségivé váló népművelőknek az esetében is, akik nem lelkész családból származnak, viszont a hetvenes-nyolcvanas években egyházi fenntartású középiskolában folytatták tanulmányaikat. 1950-ben, a szerzetesrendek feloszlását követően megállapodást kötött a katolikus egyház az államhatalommal, mely alapján négy szerzetesrend nyolc középiskolában folytathatta a négyosztályos katolikus gimnáziumi képzését. Ezt az alku erősítette meg a Vatikán és a Magyar Állam között 1964-ben kötött egyezmény, ami a katolikus iskolák helyzetén nem változtatott, a status quo megszilárdította. Az egyházi iskolák az állam által megszabott működési elvek szerint folytathattak oktató-nevelő munkát, és tanáraik azt követően taníthattak – állami tantervet követve és állami tankönyvet használva –, hogy letették az esküt a Magyar Népköztársaságra és az alkotmányára. Az egyezmény alapján a katolikus iskolák azoknak a szülőknek a gyermekeit vehették fel, akik nem nyertek felvételt állami iskolába, vagy akik onnan szabadon

léptek át egyházi gimnáziumba (Csejoszki 2012). A pártállam által kiépített „második oktatási rendszer” a 19. század egyházi népoktatásához hasonlóan funkcionált, ami kiegészítette az állami népoktatást legalábbis gimnáziumi oktatás szintjén (Kozma 2005). A korszak felekezeti gimnáziumai mintaiskolákká fejlődtek és igen nagy presztízzsel bírtak, annak ellenére hogy működésük feltételei rendkívül hátrányosak voltak az állami iskolákéhoz képest (Balogh 2008). Az 1627-től folyamatosan működő Győri Bencés Gimnázium (mai nevén Czuczor Gergely Bencés Gimnázium) bentlakásos képzésében két interjúalanyunk is részt vett. Az intézmény szellemisége, a tudós bencés szerzetesek világképe meghatározó élményként szolgált és megalapozta a közélet iránti érdeklődés, a közügyek alakításának igényét.

Az iskolaválasztást leginkább édesanyámnak, illetve a falunk papjának köszönhetem. Nem vagyok biztos abban, hogy kiskamaszként tényleg ezt akartam, illetve nem tudtam, hogy mire vállalkozok, de a szüleim küldtek, és engedelmes fiú voltam. Falusi gyerekként beleugrottam az ismeretlenbe. Nagy kulturális sokk volt, de nagyon jól éreztem magam. Az első év nehéz volt, de a második évet már kifejezetten élveztem a Győri Bencés Gimnáziumban, és nagyon sokat köszönhetek az ottani tanárainknak, a közegnek, a hétvégi kirándulásoknak, a Bakonyinak, a városnak, tanárainknak, akik kinyitották a szememet a világra. A pártállam felügyelete alatt ugyan, de nagyon inspiráló szellemi közegben élhetünk, olyan irodalmakkal ismerkedhettünk meg, olyan beszélgetésekben vehettünk részt, amelyek lehetőséget adtak arra, hogy foglalkozhassunk a nemzeti kérdésekkel, a nemzeti öntudattal. Megemlítenék egy tanáromat, Jáki Teodóz atyát, aki minden nyarát a moldvai csángók között töltötte és diákepekkel színesített élménybeszámolót tartott Székelyföldről, a magyarság égető problémáiról. (...) Szóval a bencés iskolai közösség egy másfajta, sajátos világot teremtett számomra akkoriban, amiről azt gondolom, hogy a későbbi szerepvállalásomat is megalapozta.

Sokszor gondolják azt, hogy egy egyházi iskola, különösen egy katolikus gimnázium egy-nyomtávós szellemiséget és lelkiséget sulykoló intézmény. Én meg pont azt tapasztaltam meg, hogy a bencés gimnázium sokértű szellemi inspirációt adó közeg volt, amelynek az áldását, meg a hatását mind a mai napig érzem magamon. A formális, az egy-egy felekezethez kötődő vallásosság jelentősége visszaszorult a szocializmusban, így a gimnáziumban már nem tekintettek eretneknek. Én voltam az egyetlen evangélikus az iskolában és teljes mértékben elfogadták az én vallási másságomat. Az, hogy én evangélikusként bekerültem egy katolikus közösségbe, nem teremtett vallásháborús helyzetet, ellenben megtapasztalhattam, hogy mennyire fontos dolog az életben, hogy aki kisebbségben van, ahhoz milyen módon kell viszonyulni. (...) A bencés atyáktól három fontos dolgot tanulhattunk: a kereszténységet, az európaiságot és a magyarságot, és mindezt természetes ötvözetben és elkötelező minőségben. De más élményeket is adott a gimnázium, pezsgő kulturális életet teremtettek a bencés atyák. Iskolai koncertet adott nálunk a világhírű Tátrai Vonósnyégyes vagy a huszadik század egyik

legnagyobb zongoristája, Szvjatoszlav Richter. Iskolai bálokon az Illés, a Metró együttesek, a Tolcsvay Trió játszottak. Azokban az időkben a bencés bál volt Győr egyik legnagyobb társasági eseménye, elsősorban azért, mert ott mindig élő zenekar játszott.

1981 nyarán másodéves gimnazistaként, iskolánk szervezésében osztálytársaimmal Krakkóban tölthettünk néhány hetet, közreműködtünk a magyar-lengyel barátságnak szentelt templom építésében. A város főterén mondott beszédet egy nagygyűlésen Lech Walesa, a pártállam ellenzékeként fellépő Szolidaritás mozgalom vezetője. Én olyan tömeget még nem láttam, mint amivel ott találkozhattam. Igyekeztünk kihámozni, hogy mi is történik akkor Lengyelországban. Hoztunk haza magunkkal ellenzéki kiadványokat, és egy szolidaritási jelvényt is nagy bátran átcsempésztem a határon. Igaz, hogy a magyar határ átlépése előtti utolsó pillanatban félelmünkben az újságokat kidobtuk a vonatablakon, de a jelvényt elhoztam magammal, és évtizedekig őrizgettem.

Az 1980-as évek második felében az ellenzéki csoportok, köztük a demokratikus ellenzék ideológiai és hálózatosodási szempontból is újszerű módon szerveződtek. Ez a folyamat három fontos tényezőn alapult: új értékrendek és identitások megfogalmazásával, amelyek a Kádár-rendszer politikai dominanciáját megkérdőjelezték; egy új politikai felfogás kialakításával, amely az alkotmányos jogok elsőbbségét hangsúlyozta a paternalizmussal szemben; végül, ezen új felfogás szervezeti megjelenésével, a szamizdat szerkesztőségekből létrejött ellenzéki lapok, és az alternatív civil önszerveződések² kinövő civil szervezetek formájában, amelyek demokratikus hálózatokká szerveződtek. (Csizmadia 2001). A nyolcvanas évek ellenzéki aktivizmusa viszonylag zárt szociális

2 A Szegényeket Támogató Alap (SZETA) megalakulása az 1970-es és 1980-as évek fordulójának társadalmi és politikai légkörében történt, és sikeres együttműködés volt a demokratikus ellenzék, az értelmiségi és művészeti ellenkultúrák, valamint a szociális problémák iránt növekvő társadalmi érzékenység között. A független segélymozgalmat 1979 őszén Solt Ottília és hét társa – Havas Gábor, Iványi Gábor, Lengyel Gabriella, Matolay Magda, Nagy András, Nagy Bálint és Pik Katalin – hozta létre. A csoport tagjai már egy évtizede végeztek szociológiai terepmunkát a magyarországi szegények, cigányok és munkások között, és többségük a szociológus Kemény István tanítványa volt. A SZETA célja olyan rászoruló családok támogatása volt, akik valamilyen okból kiestek az állami szociális rendszer védőhálójából. A kommunista időszakban a szegénység, a hajléktalanság és a származási diszkrimináció tabunak számított, ezért a SZETA alapítói úgy döntöttek, nem is próbálnak legálisan működő egyesületté válni. Ehelyett a nyilvánosság erejére építettek: nyílt felhívásokkal, jótékonyági rendezvényekkel, köztéri akciókkal és cenzúrázatlan kiadványokkal (szamizdat és tamizdat) próbálták elérni a társadalmat. A SZETA alapítói tisztában voltak azzal, hogy tevékenységük rendszerkritikus, de önkénteseik tábora sokszínű volt, és nem mindenki vállalta a nyílt ellenzékiiséget. A civil szerveződések dilemmái, mint a konspiráció vs. nyilvánosság és a hivatalos keretek vs. független önszerveződés, gyakran megosztották a tagokat. (Nóvé, 2022). A SZETA tehát egy olyan önkéntes civil szerveződés volt, amely nemcsak a szegények segélyezésére irányult, hanem egyfajta ellenállásként is szolgált a kommunista rendszer szociális problémáit elhallgató politikájával szemben.

kapcsolati hálózatban működött, a SZETA mozgalom az önkénteseit az alapítók családi-baráti köréből toborozta, ugyanakkor a külső körbe tartozó segítőköt a konspirációra épülő terepmunka és az alapítók szellemi kisugárzása a közélet alakításában való részvételre ösztökölte.

Nem éltem burokban, de nem állítanám, hogy politikus alkat voltam. Én az újságot a hátuljáról kezdtem olvasni, elsőként a sportrovatnál. Beültem a könyvtár olvasójába azért, hogy a Népsportot, és a Képes Sportot átolvassam. Nagy sportrajongó voltam. A politikai mozgólódásokról tudtam, de nem szippantott be nagyon. Volt ugyanakkor számos érdekes élményem. Gábor bátyám elég jó kapcsolatban volt a demokratikus ellenzék liberális köreivel, ami onnan eredt, hogy ők kezdettől szolidárisak voltak mindazokkal, akik valamilyen üldöztetést szenvedtek. Gábor évekig a bezárt imaterme előtt, az utcán tartotta az istentiszteleteket, és a demokratikus ellenzék néhány tagja eljárt szolidaritásból ezekre az alkalmakra. Ezek között ateisták is bőven voltak, illetve akadt közöttük több személy, például Eörsi István, Solt Ottilia, akikkel a testvérem egész hátralévő életükben vallási diálogust folytatott. A bátyám révén némi kapcsolatom nekem is volt a demokratikus ellenzékkel. Elősorban személyes élményekkel kötődtem ehhez a társasághoz. Ha jól emlékszem, 1981 nyarán a lengyel Szolidaritás mozgalom kirúgott aktivistáinak a gyerekei számára a magyar értelmiségiek magánkezdeményezésként nyaralást szerveztek a Balatonnál. Az előkészület komoly konspirációval folyt, hogy a hivatalos szervek ne szerezzenek tudomást az akcióról. Biztos vagyok benne, hogy tudtak róla. Magánautóval szállítottuk a lengyel gyerekeket a Balatonhoz, egy ilyen harminc gépkocsiból álló konvoj miért is ne lett volna feltűnő? A bátyám szólott, hogy van egy autó, amire nincs sofőr, segítenék-e? Természetesen szívesen vállaltam. Egy féllábú gyermekorvos Trabant Hycomat típusú autójával három lengyel gyereket szállítottam a Balatonra. Ehhez hasonló, egy fiatalnak kétségkívül izgalmas akciókban vettem részt. Amikor Rajk Júlia meghalt, vélhető volt, hogy a posta nem fogja a gyászjelentéseket kikézbesíteni, így ezt a fővárosi ellenzéki értelmiségi körök magán-szervezésben oldották meg. Éppen Budapesten voltam, kaptam a bátyámtól egy Trabantot és egy térképet, valamint egy halom gyászjelentést, és nekiindultam a pesti éjszakának. Olyan emberek laktak a kijelölt címeken, akiket én tankönyvekből ismertem, például Illyés Gyulának kézbesítettem. Továbbá Nagy Bálintnak, az Ybl Miklós és Kossuth díjas építésznek, aki a nyolcvanas években kényszerűségből ácsként dolgozott. A jegyűrűre valót később nála kerestem meg segédmunka vállalásával. Ilyen személyes élményeim voltak, de akkor még nem szippantott be a politika.

Szakmai szocializáció

A családi és egyházközségi érték- és normaközvetítő mechanizmusok mellett a szakma-szocializációs hatások is fontos motívumok a rendszerváltásban aktív szere-

pet válláló vidéki népművelők életútjában. MSZMP művelődéspolitikájának 1958-as irányelvei a marxista-leninista világnézetre építve előtérbe helyezték a közművelődés területén a szakképzést, amely lehetőséget adott a népművelés önálló szakmává válására. A Kádár-korszakban, a konszolidáció idején, a népművelők már nem közvetlen propagandista feladatokat láttak el, hanem a műveltség terjesztésére helyezték a hangsúlyt, noha a marxista ideológia továbbra is jelen volt. Az 1970-es években a népművelés fogalmát fokozatosan a közművelődés váltotta fel, amely a kultúra fejlesztésére és közvetítésére helyezte a hangsúlyt. (Drabancz–Fónai 2005) A politikai modernizáció részeként a szakemberképzés is átalakult, és egyre inkább a magasabb képzettségű szakembereket részesítették előnyben. (T. Molnár 2016). A képzési programok mindig tükrözték az aktuális politikai ideológiát. Az 1970-es évektől az 1990-es évekig azonban kettős szerkezet alakult ki, ahol a hivatalos tantervi célok egyre inkább eltértek a valós oktatási gyakorlattól, amelyben az előadások a tényleges valóságról szóltak. Bár a képzési programok egyre inkább távolodtak az ideológiai tantárgyaktól, megjelent a kultúra pluralizmusának elismerése és a piaci szempontokat figyelembe vevő képzési struktúra kialakítása (T. Kiss 2000). A hetvenes évek végétől a vidéki tudományegyetemeken és tanárképző főiskolákon működő népművelési tanszékek képzéstörténetében jól megragadhatók ezek a tendenciák. A képzésben egyre meghatározóbb szerepet töltenek be a társadalomtudományi diszciplínák, melyek teret engedtek a kritikus gondolkodásnak, a társadalmi viszonyokról folyó szabadabb diskurzusoknak intézményes és intézményen kívüli keretekben egyaránt.

A tanárképző főiskolán a közélet iránt sokan érdeklődtek, és egyre több olyan rendezvényre került sor a főiskolán belül is, amelyeken meghívott mértékadó írók, költők, tudósok beszéltek a huszadik századi magyar társadalom nagy sorskérdéseiről. Csoóri Sándor előadására mai napig emlékszem, egy klubrendezvény keretében beszélt 1956-ról, az akkori ellenzéki mozgalmakról. Ez valamikor 1987 táján lehetett, még bőven a rendszerváltást megelőzően, de már annak az előszeleként. Aztán volt egy előadássorozat a főiskolán, ahol társadalomkritikus akadémiai értelmiségiekkel találkozhattunk, akikkel nagyon inspiráló beszélgetéseket folytattunk. Továbbá az egykori SZÁÉV vállalat munkásszállójának ebédlőjében működött egy nagyon érdekes klub, amit egy nyíregyházi jogász szervezett, ahol például Raffai Ernő történész adott elő Trianonról, a hivatalos állásponttól eltérő megközelítésben. Nagyon érdekes előadások voltak ezek, a világra nyitott fiatalok számára komoly szellemi inspirációt jelentettek, és mi a főiskoláról néhányan rendszeresen eljártunk ezekre az eseményekre. Így az sem véletlen, hogy később a népművelő szakon, az ottani csoporttársaimmal alakult meg a Fidesz nyíregyházi szervezete. Mi voltunk ilyen szempontból a legmozgékonyabbak a tanárképző főiskolán.

Eljutottak hozzám a szamizdat iratok, a Párizsi Magyar Füzetek, meg a Rajk Laciék és a Demszkyék által szerkesztett újság, a Beszélő. Ezek az illegalitásban terjesztett ellen-

zéki kiadványok már a főiskolán is hozzáférhetővé váltak. A szamizdat irodalom szellemi frissességet, egy egészen más hangot jelentett az akkori toposzokkal szemben. Teljesen más szempontrendszer szerint rendeződött el a világ ezekben a kiadványokban. Én próbáltam mindig nyitottan élni, figyelni a körülöttem lévő világ eseményeit. Édesapám is adott mintát, mert nálunk otthon hétköznapi este nyolc óra szent idő volt, mert akkor kezdődött a BBC magyar adása, a világhíradó ment nyolctól fél kilencig. Egy ilyen közegből érkezve nyilván engem is érdekelt a közélet, a politika. A nyolcvanas évek ellenzéki mozgalmait viszont nem ismertem, valójában tőlem ezek azért elég messze voltak, földrajzilag is, meg valójában kulturálisan is.

A nyolcvanas évek első fele már egy érdekes, ellentmondásos időszak volt. Miközben a tantárgyaink egy része a létező szocializmus ideológiájához kapcsolódó kurzusokból állt, mint a munkásmozgalom története, dialektikus és történelmi materializmus, politikai gazdaságtan, és elég vonalas tanáraink voltak ezekből a tárgyakból, de közben a tudományos szocializmus szemináriumot már olyan oktató vezette, aki teljesen más szellemben beszélgetett velünk. Érdekes volt érzékelni, hogy már nem olyan monolit ez a rendszer. Az egyetemeken a nyolcvanas évek elején már megjelent némi óvatos rendszerkritika, felsejlettek az értelmiségi szellemi autonómia előjelei. Először nem is értettem, hogy most provokál minket az előadó, vagy pedig tényleg lehet 1983-ban már kritikai szellemben is beszélgetni politikai kérdésekről.

A főiskolai csoporttársaimmal sokat politizáltunk, de alapvetően a KISZ-en kívül. A barátaim hozzám hasonló beállítottságúak voltak, az egyik csoporttársam például, akinek az édesapja református lelkész volt, úgy járt be az előadásokra, hogy a Biblia mindig a táskájában volt. Aztán egy másik csoporttársam hozzám hasonlóan később elvégezte a református teológián a hitoktatói képzést, egy barátom evangélikus teológia tanárként végzett. A csoporttársaim nagyon széles látókörű, művelt fiatalok voltak. Rendszeresen olvastuk a Tiszatáj című folyóiratot, amely már ellenzékiebb hangvételű, kritikai írásokat is megjelentetett, továbbá az Élet és Irodalom hetilapot, ami mára egy baloldali kiadvány lett. De említhetném még a Valóság című társadalomtudományi folyóiratot, vagy a Magvető kiadó sorozatában megjelent írásokat, ezek mind hozzájárultak a társadalmi látásmódunk formálódásához. Szívesen emlékszem vissza az egyik filozófia tanárunkra, akivel a kötelező marxista olvasmányokon kívüli témákat is meg lehetett vitatni. Az órákon őszintén elmondhattuk a véleményünket arról, amivel nem értettünk egyet, és nem éreztük, hogy annak bármilyen következménye lenne. Voltak KISZ taggyűlések és rendezvények is, de ezekből mi legfeljebb a Főiskolai Hetek elnevezésű rendezvénysorozatot és a diszkóklubot látogattuk, ami alapvetően a szórakozásról szólt.

Először Egerbe jelentkeztem, sikertelenül. A szóbeli felvételi vizsgán megkérdezték, hogy tagja voltam -e a KISZ-nek. Nyilván nem voltam. Nem is jutottam be az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskolára, így aztán egy miskolci cementgyárban helyezkedtem el

diszpécserként. Nagyüzemi közegbe kerülve, a gyári munkásokkal való érintkezés nagyon érdekes és értékes tapasztalatszerzés időszaka volt számomra. Aztán másodjára a nyíregyházi tanárképzőre jelentkeztem, itt viszont úgy éreztem - legalább is utólag úgy emlékszem -, hogy előnyt jelentett az, hogy a bencés gimnáziumba jártam. Legalább is volt a felvételi bizottságban egy olyan tanár, aki számára ez komoly értékkel bírt, és itt nem kérdezte meg senki, hogy voltam -e KISZ-tag. Tehát úgy tűnik, hogy a nyíregyházi főiskola liberálisabb volt - már csak a Bessenyei név okán is -, mint a vietnámi kommunista vezérről elnevezett egri főiskola. Itt sikerrel vettem az akadályokat és főiskolásként nagyon jól éreztem magam Nyíregyházán. A népművelési szakot azért választottam, mert alapvetően nem tanár akartam lenni. A közművelődési képzés többféle lehetőséget nyújtott a későbbiekben és a közösség szervezői munkához jó alapot adott.

Népművelés Tanszék eleve kivétel volt a homogén tanárképzésben. Emlékszem, hogy 1987-ben az általunk szervezett nyári táborból néhány hallgatónkat egyenesen a rendőrségre vitték. Ezek a fiatalok nemsokkal később már a megszerveződött ellenzékben politizáltak, elsősorban a Fideszben, és SZDSZ-be, és most hadd ne mondjak neveket, mert jelentős részük ma is benne van a politikában, vagy helyi vezetőként, megyei vezetőként, vagy országgyűlési volt, vagy jelenlegi képviselőként. Hát a fiúk énekeltek éjszaka, mindenféle akkor meg nem engedett nótákat, dalokat, és hát szembe találkoztak rendőrökkel. Viszont nem az volt a reakció a főiskola részéről, hogy na, akkor a fiúk majd megtanulják, mit lehet vagy mit nem lehet. A legfelső szintig minden vezető azon volt, hogy ezeknek a fiúknak segíteni kell. Tehát nem szabad hagyni, hogy ügyet csináljanak abból, hogy ők most mit énekeltek az éjszaka. Ekkor már mindenki érezte, hogy itt valami gyorsuló folyamat indul be. És az persze ennek mindig két összetevője van. Várjuk, hogy legyen már valaminek vége, és jöjjön valami új, meg a bizonytalanság, hogy vajon mi lesz az új, attól mennyiben kell tartanunk vagy sem. Tehát ez mind a kettő benne volt a főiskola mindennapi életében.

A nyolcvanas évek végén, a pártállam agóniájának idején a népművelés tanszékekre járó hallgatók egy része nem csak követte a felgyorsult közéleti történéseket, és amellett, hogy érdeklődéssel figyelte a társadalom újra tervezésével kapcsolatos tudományos diskurzusokat, egyre inkább bekapcsolódott a demokratikus ellenzéki szerveződésekbe. Több vidéki felsőoktatási intézményben (Eger, Nyíregyháza, Szombathely) az ellenzéki pártok alapszervezetei a népművelés tanszék holdudvarának a bázisán jöttek létre.

A Fidesz nyíregyházi alapszervezetének létrehozásában Seszták Oszkár vállalt országnívélén részt, aki a Bessenyei György Tanárképző Főiskola bázisán építette fel a csoportot. De hamarosan összekapcsolódtunk, és együtt szerveztük az ellenzéki megmozdulásokat. A nyíregyházi főiskolán több oktató bírt ellenzéki elkötelezettséggel, így elvülhetetlen érdeke volt a rendszerváltásban a néhai Kávássy Sándornak, aki a kisgazdapártban politizált, Takács Péternek, aki az MDF országgyűlési képviselőjeként szolgált, illetve Mester Bélának, aki az SZDSZ helyi szervezetének létrehozásában működött közre.

Véletlen sorszerűségek mentén zajlottak az események. Mikor a csoporttársaimmal olvastuk a rendőrhatalósági figyelmeztetést a Magyar Hírlapban, hogy Fidesz néven egy fiatal, egyetemistákból álló társág elkezdett mozgolódni, az rendkívül szimpatikus volt, és kerestük a kontaktus felvételének a lehetőségét. A személyes kapcsolat aztán az 1988-as csíksomjói búcsún szövődött egykori csoporttársam, Ször László révén. Ő részt vett a csíksomjói búcsúban, és ott találkozott egy soproni egyetemistával, aki akkor már Fidesz tag volt, és ő adott belépési úrlapokat és információkat arról, hogy milyen módon lehet belépni ebbe a szervezetbe. Ez 1988 pünkösdjén történt. Viszont utána elmentünk nyári szünetre, így csak 1988 őszén adtuk le a belépési nyilatkozatokat. 1988. október 2-án a Jurta Színházban volt a Fidesz első nagyszabású kongresszusa. Tömve volt a színházterem, kaotikusak voltak a viszonyok, a színpadon is ültünk, én ettől a naptól kezdve számítom a Fidesz tagságomat. A szervezeti létet, azt később, akkor még azért nem voltunk annyira bátrak vagy vakmerők, és a főiskolát sem akartuk lehetetlen helyzetbe hozni ellenzéki mozgalom alapszervezetének létrehozásával. A helyi Fidesz szervezetet 1989 februárban hoztuk létre, és hivatalosan március 15-re készülve jelentettük be. Viszont a politikai cselekvést néhányan már korábban elkezdték a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetében (TDDSZ), az még sem volt olyan veszélyes alakulat, mint a Fidesz. Meg is alakítottuk a tanárokkal a TDDSZ helyi szervezetét, gyűléseztünk, különböző akciókat szerveztünk, például a menzával kapcsolatban, meg azt a követelést fogalmaztuk meg, hogy ne legyen kötelező orosz tanítás, hanem más fajta idegen nyelvet oktassanak a főiskolán. Voltak ilyen vakmerő kezdeményezések, de leginkább gyűléseztünk, és beszélgettünk. Így jutottunk el 1989 márciusáig, amikor az első nyilvános fellépése volt a Fidesz helyi szervezetének.

A népművelők, mint a kulturális-közösségi terek kapuőrei

Magyarországon az előző évtizedek válságjelenségeinek következményeként a népművelői pályán tevékenykedők az 1980-as éveket a szakmai elbizonytalanodás időszakaként élték meg. Ennek hátterében olyan tényezők álltak, mint a politikai hatalom meggyengülése, a gazdasági válság, a társadalom átpolitizálódása és az ellenzéki kulturális aktivitás növekedése. A korábban monolitikus kultúrpolitika fokozatosan elvesztette korábbi dominanciáját, és ezzel párhuzamosan a kultúra finanszírozása is nehézségekkel küzdött. Ponyi László dolgozatában kifejti, hogy ezen folyamatok mellett az 1980-as években új, nyugatias szakmai minták és orientációk jelentek meg, amelyek hatással voltak a közművelődés területére. Ez a változás nem csak az intézményes keretek között valósult meg, hanem a közösségi, falufejlesztési és alternatív kulturális mozgalmak térnyerésében is tetten érhető volt. A hagyományok ápolása, a táncházmozgalom megerősödése, a felnőttképzés és az öntevékeny egyesületek szerepének növekedése is ezt a korszakot jellemezte. Ekkor kezdtek kibontakozni a közösségfejlesztési és szociokulturális animációs kezdeményezések, amelyek a közművelődési intézményrendszer

megújítására és új szakmai irányvonalak kialakítására törekedtek. A közművelődési intézményrendszer is jelentős átalakuláson ment keresztül. Az újonnan létrejövő intézmények, mint a komplex közművelődési-sport vagy közművelődési-turisztikai központok, több funkciót is elláttak. Ezek az intézmények már nemcsak a hagyományos kultúrák közvetítési funkciókat vállalták fel, hanem közösségfejlesztési és demokratikus közéleti szerepet is kaptak (Ponyi 2023). A „Nyitott ház” kísérlet az 1980-as évek egyik kiemelkedő szakmai újítása volt, amely a közművelődési házak szerepének újra értelmezésére tett kísérletet. Célja az volt, hogy a kultúrházak mindenki számára nyitottak legyenek, és a helyi közösségeket szolgálják. A népművelők, akik korábban a szocialista kultúrpolitika irányelvei szerint működtek, itt már a közösségek aktív segítőivé váltak (Dóri 2020). A Nyitott ház koncepció szerint a népművelők nem csupán kultúráközvetítők, hanem a helyi közösségek fejlesztői, az információk közvetítői és a társadalmi aktivitás ösztönzői lettek. Ez a kísérlet, amely több településen is bevezetésre került, jelentős változást hozott a közművelődési tevékenységek terén. A helyi művelődési házak egyre inkább a helyi demokrácia színtereivé váltak, ahol az emberek nem csak passzív befogadóként, hanem aktív szereplőkként vettek részt a kulturális és közösségi események szervezésében. Ezzel párhuzamosan a népművelői szerep is átalakult: az öntevékenységet támogató, közösségfejlesztő attitűd vált dominánssá. Az 1980-as évek népművelői szerepkörei a korábbi évtizedek változásaira épültek, ugyanakkor új szakmai orientációkat is felvettek. A népművelők egyre inkább közösség-szervező, segítő, fejlesztő szakemberekké váltak, akik az alulról jövő kulturális és társadalmi folyamatokat támogatták. A közművelődési intézmények átalakulása, valamint a népművelői szerepkörök változása összhangban volt a társadalmi és kulturális folyamatokkal. A 80-as évek végére a kultúráközvetítés már nem csupán politikai célokat szolgált, hanem a helyi közösségek igényeit, a demokratikus közélet megerősítését és a társadalmi nyilvánosság bővítését célozta. Az 1980-as években kialakult közművelődési szemlélet hatása hosszú távon is érezhető volt, és alapjául szolgált a rendszerváltás utáni közösségfejlesztési folyamatoknak.

Én akkor már Nyíregyházán, a Honvéd utcai Művelődési Házban dolgoztam népművelőként. Kristálytisztán emlékszem arra, hogy amikor a Szűrös Mátyás kikiáltotta a Magyar Köztársaságot, akkor a művelődési ház karbantartójával közösen éppen a vörös csillagot vettük le az intézmény épületének tetejéről. Ez számomra is egy szimbolikus tevékenység volt. Nem levertek, hanem az igazgató javaslatára leszereltük a kommunista diktatúra jelképét. Egyébként Nagy Ferenc akkori igazgató maximálisan tolerálta a politikai törekvéseinket, és irodai infrastruktúrát biztosított a FIDESZ szervezéséhez, például a telefon az igen nagy kincs volt akkoriban. Aztán 1989 decemberében kitört a romániai forradalom, amit mi a saját forradalmunkként éltünk meg. Ugye Magyarországon békés volt az átmenet, de a romániai forradalmat, azt heroikusnak, és minden szempontból életményszerűnek láttuk. Gyűjtöttünk pénzt az utcán, az emberek számolatlanul dobták a fo-

rintokat, azt sem kérdezték, hogy kik vagyunk, mit kezdünk az adományozott pénzzel. Mi ebből élelmiszercsomagokat állítottunk össze, voltunk Nagybányán, csak éppen a kenyér-szállítmányt nem tudtuk már átvinni, mert közben lezárták a határt. Ugye ez közvetlenül karácsony előtt volt, a forradalmi élmények összefolytak az akkori karácsonyi emlékekkel.

1983-ban kezdtük szervezni a Városszépítő Egyesületet, ez a fajta lakossági önszerveződés öt-tíz évvel korábban elképzelhetetlen lett volna. Ha visszagondolok, akkor ez volt az első lépés itt, ami a helyi civil mozgalmakat elindította. Ugye 1987-ben volt az első lakiteleki találkozó, aminek hírét már mi is hallottuk, ugyanakkor Kisvárdán 1989. április 26-án hoztuk létre itt a városi MDF szervezetet. Dr. Furmann Imre miskolci ügyvédet, az MDF országos választmányának tagját delegálta a pár erre az alakuló ülésre, amit a művelődési házban szerveztünk meg. Én egy héttel korábban elmentem az MSZMP városi első titkárához, és tájékoztattam arról, hogy ilyen tervünk van. Azt mondta, hogy tudtam, hogy te fogod ezt megszervezni.

20. század során több rendszerváltás is történt Magyarországon, ami sajátos szakmai és élethelyzeteket teremtett a népművelők számára. A különböző korszakokban eltérő feladatköröket láttak el, például az iskolán kívüli népműveléstől kezdve a kultúr-propagandistáig, majd később közművelődési szakemberként dolgoztak. A pártállami időszakban a népművelők feladata az állam által preferált értékek terjesztése volt, miközben a rendszerváltás időszakában társadalom arra számított, hogy a népművelők segítik a helyi és regionális kezdeményezéseket, különösen a civil világ megerősödésével. Ez ideológiai nyomást jelentett a népművelőkre, akik szakmai munkájuk során gyakran kényszerültek politikai színezetű tevékenységek végzésére. A közművelődési szakma gyakorlatában az egyirányú ideológiai fókusz felváltotta a kétirányú figyelmet. A népművelőknek alkalmazkodniuk kellett mind az országos politikai elvárásokhoz, mind a helyi társadalom igényeihez, hogy eredményes munkát végezzenek (T. Kiss 2000).

Résztétel a többpárti demokrácia megteremtésében

A demokratikus ellenzéki pártokhoz csatlakozó vidéki népművelők szervezeti preferenciáit részben a szituativitás, másrészt szubkulturális szempontok, illetve a személyes kötődések befolyásolták. Az interjúalanyok gyakorlatilag 3 ellenzéki pártban vállaltak szerepet: a generációs alapon szerveződő Fiatal Demokraták Szövetségében, a Szabad Kezdeményezések Hálózata bázisán létrejött liberális tömörülésben, az SZDSZ-ben, illetve a konzervatív arculatú Magyar Demokrata Fórumban. A Fidesz alapvetően a felsőoktatási intézményekben szerveződött és a népművelői tanulmányaikat végző hallgatókat aktivizálta. A már pályán lévő művelődésszervezők pártválasztását részben a családi szocializációs élmények, normák determinálták: a katolikusokhoz, illetve a református felekezethez tartozó, a közélet iránt nagy affinitást érzők alapvetően az MDF-hez csatlakoztak, a kisegyházakhoz, illetve lutheránusokhoz kötődő népművelők nagyobb

eséllyel köteleződtek el az SZDSZ irányába. A csekély elemszámú mintánk azonban nem tekinthető reprezentatívnak, ezért a következtetésünk alapvetően tentatív jellegű.

A rendszerváltás időszakában az értékválasztás, eszmei elköteleződés eléggé kaotikus volt, véleményem szerint máig nem tisztult le egészen. Azt nem tudom megmondani, hogy én liberális voltam -e. Mert mit is értünk azon, hogy valaki liberális? 1989-ben Magyarországon még pártot lehetett szervezni olyan liberális értékek mentén, ami egy angol konzervatív számára is vállalható. Az identitáskérdés megosztó ereje egyébként mindvégig érzékelhető volt a Szabad Demokraták Szövetségén belül. Hogyan is határozható meg a tömörülés: klasszikus értelemben liberális, vagy inkább szociálisan érzékeny, a SZETA hagyományokra építő pártalakulat? Soha nem dőlt el igazán az a vita -annak minden hátrányával együtt -, hogy modern szociáldemokrata, vagy nyugati értelemben liberális párt-e az SZDSZ? Ezek a konfliktusok végig megvoltak. Én magánéletileg amúgy keresztény-konzervatív, de szociálisan hiperérzékeny liberálisnak mondanám magamat, de hogy ebből mi a konklúzió, azt nem tudom megmondani. Igazából számos esetben az a körülmény határozta meg azt, hogy valaki a rendszerváltás hajnalán melyik politikai formációhoz csatlakozott, hogy egy általa elismert, vagy tisztelt személy melyik párthoz tartozott. Lehet, hogy számomra is fontosabb volt a személyes kötődés, mint a kikristályosodott meggyőződés.

Az én életemben az volt a fordulópont, amikor megalakult a Magyar Demokrata Fórum. Barátom, Oláh András hívta fel a figyelmemet a Magyar Nemzet cikkére, hogy Lakiteleken megalakítottak egy ellenzéki szervezetet. A Nemzetben olvastuk, hogy a mozgalommal alakulás folyamata már egy évvel korábban, 1987-ben elkezdődött, de mi csak a második találkozásról értesültünk, amikor elfogadták az MDF Alapítólevelét és Alapszabályát. Elolvastam a Lakiteleki Nyilatkozatot, ami számomra nagyon szimpatikus volt. 1988. november 12-én Nyíregyházán, a Béke Moziban alakult meg az MDF Szabolcs-Szatmár megyei szervezete, én is ekkor írtam alá a belépési nyilatkozatot. A Magyar Demokrata Fórum vidéki alapszervezeteit nem Budapestről szervezték meg, spontán jöttek létre. Elmondom, hogyan alakult meg a mátészalkai szervezetünk, illetve több más alapszervezet miként született. Amikor beléptem az MDF-be, egy vajai bácsi, Nyavády Miklósnak hívták - aki akkor lehet, hogy fiatalabb volt, mint most én -, biztattott minket, hogy menjetek haza, és szervezzétek meg ti is helyben a pártot. Írtam egy levelet Lakitelekre, hogy küldjék el nekem azoknak a Mátészalka környékbeli embereknek a névsorát, akik már a megyei szervezet megalakulása előtt beléptek az MDF-be. Kaptam néhány nevet, illetve én még pár barátomat beléptettem, és 1988. december 9-én, 14 fővel megalakítottuk a mátészalkai MDF szervezetet a Hazafias Népfront helyi irodájában. Én fórumosként 1989 januárjában már az öregfiúk közé tartoztam, ezért számos település MDF alapszervezetének alakuló ülésére meghívtak.

Engem három párt is megkeresett, de én nem tévedésből keveredtem az SZDSZ-hez. Közel egy időben keresett meg a Kereszténydemokrata Néppárt, a Fidesz és az SZDSZ. Ak-

kor jöttek sorra a dilemmák, hogyan döntsek, vállaltam vagy ne vállaltam a jelöltséget? Na jó, de akkor melyiket válasszam? Az egyik egy generációs párt volt, a másik egy világnézeti párt volt, a Szabad Demokraták Szövetsége pedig kezdettől fogva deklarálta, hogy egy politikai ideológia mentén szerveződő, liberális alakulat. Azt tudtam mondani a pártok képviselőinek, amikor megkerestek, hogy én program alapján szeretném eldönteni, hogy hova állok, hozzanak nekem írásos anyagokat, hogy milyen elképzeléseik vannak arról, hogy kormányra kerülve mit csinálnának. A KDNP és a Fidesz - nem akarom őket bántani - egy kis fecnin vázolták fel a programjukat, inkább talán a víziójukat. A szabaddemokraták rendszerváltó programja a Kék könyvben volt megírva. Olvasó és gondolkodó ember lévén nem volt nehéz eldöntenem, hogy melyik pártnak volt a leginkább kidolgozott programja. Így én úgy döntöttem, hogy az SZDSZ-nek szeretnék segíteni, mert ennek a pártnak a jövőről alkotott elképzelése tűnik szakszerűnek és vállalhatónak számomra.

1988-ban még az SZDSZ sem létezett, elődszervezete, a Szabad Kezdeményezések Hálózata – aminek én is tagja voltam – a Fidesz létrejötte után alakult meg, és kezdetben egy civil önszerveződés volt. Abból nőtt ki az SZDSZ, ahova én már nem léptem be. Azon a héten, amikor megalakult a Fidesz, én éppen otthon voltam Nyíregyházán. Ugyan csak 3-4 hetente jártam csak haza, de így beszéltük meg a szüleimmel és nem akartam nekik csalódást okozni. Talán vasárnap utaztam vissza a fővárosba és rögtön aláírtam a belépési nyilatkozatot. Éreztük a kockázatot, a fenyegetettséget, hogy ebből kirúgások lehetnek. Én is éppen az egyetemi diploma megszerzése előtt álltam. Az volt a stratégia, amit a Bibós joghallgatók képviseltek elsősorban, hogy minél többen vagyunk, annál nagyobb eséllyel meg tudjuk úszni a durva retorziókat. Ez nagy motivációs erővel bírt, és néhány nap alatt vagy kétezerre nőtt a taglétszámunk. 1848-ban is a fiatalok csinálták a forradalmat, 1956-ban is a fiatalok voltak a kezdeményezők, mert nem volt veszténivalójuk. Mi is úgy éreztük, hogy tényleg nincs különösebb veszténivalónk, mert nem még nem is volt semmink. Így én is az elsők között léptem be a Fideszbe, ugyan formálisan nem vagyok az alapítók között, de az első százban biztos, hogy benne vagyok, egyébként ez számomra nem presztízskérdés.

Konklúzió

A rendszerváltás előkészítésében jelentős szerepet töltött be a vidéki értelmiség egy szűk, ám annál elhivatottabb csoportja, a népművelők. A közművelődés és a kultúraközetítés szektorában dolgozó szakemberek számarányukhoz képest számottevő mértékben kapcsolódtak be a demokratikus ellenzéki mozgalmakba, és aktívan hozzájárultak a pártállami rendszer lebontásához. A kutatásunkban arra fókuszáltunk, hogy milyen szociokulturális háttérrel és életpályával rendelkeztek azok a népművelők, akik az ellenzéki mozgalmak meghatározó szereplőivé váltak, illetve milyen tényezők befolyásolták politikai elköteleződésüket. Az elemzés során két fő tényező rajzolódott ki, amelyek alapve-

tően meghatározták az ellenzéki szerepvállalást: a vallásos családi háttér és a származási család alacsony fokú beágyazottsága a kommunista pártállami rendszer struktúráiba. A vallásos neveltetés a legtöbb interjúalany esetében meghatározó hatással volt a fennálló viszonyokkal szembeni kritikai attitűd kialakulására. A kommunista diktatúra idején a vidéki egyházközségek a politikai nonkonformizmus bázisát alkották, így a vallásos családokban felnövő, illetve az egyházi középiskolákban tanuló fiatalokban korán kialakult a hivatalos ideológiával szembe helyezkedő értékrend. Az egyházi oktatási intézmények, bár állami felügyelet alatt álltak, alternatív világképet közvetítettek, amely erősítette a diákjaiknak a közéleti szerepvállalását és az igazságtalanságokkal szembeni kritikai fellépést. A másik kulcsfontosságú tényező a származási család pártállami rendszerhez való viszonya volt. Azok a vidéki értelmiségiek, akiknek szociális környezete nem volt beágyazva a kommunista rendszer hatalmi struktúráiba, és akiknek szülei, hozzátartozói nyíltan szembe álltak a pártállammal, nagyobb eséllyel váltak a demokratikus ellenzék aktív szereplőivé. A kommunista diktatúrával szembeni ellenállás családi tradíciói erős motivációval bírtak az ellenzéki mozgalmakban való részvételre. Az ilyen családi háttérrel rendelkező népművelők a leginkább elkötelezett, és legaktívabb ellenzéki értelmiségiek közé tartoztak. Emellett a népművelők szakmai szocializációja is fontos szerepet játszott demokratikus elköteleződésük kialakulásában. A Kádár-korszak népművelési politikája az 1960-as évektől kezdve egyre kevésbé szolgált ideológiai célokat, és a népművelők inkább a műveltség terjesztőiként, a helyi közösségek fejlesztőiként léptek fel. E szerepfelfogás különösen a vidéki egyetemek és főiskolák népművelési tanszékein volt érzékelhető, ahol a nyolcvanas évek elejétől a képzési programokban egyre inkább domináltak a társadalmi viszonyok mélyebb megismerését célzó diszciplínák. Ennek hatására a nyolcvanas évek végére a népművelők körében jellemzővé vált a kritikai gondolkodás, a politikai modernizáció iránti fogékonyság, valamint a demokratikus értékek iránti elkötelezettség. A rendszerváltás idején a vidéki értelmiségiek különböző ellenzéki csoportokhoz való csatlakozását több tényező is befolyásolta. A generációs különbségek fontos szerepet játszottak: a fiatal értelmiségiek elsősorban a Fiatal Demokraták Szövetségéhez (Fidesz) csatlakoztak, míg a középkorú, egyházi kötődésű értelmiségiek a Magyar Demokrata Fórum (MDF) konzervatívabb ideológiájával tudtak azonosulni. Az interjúk alapján megállapítható, hogy a politikai szervezetekhez való csatlakozásban a szubkulturális tényezők és a személyes kapcsolati hálók is meghatározó szerepet játszottak. A vallási és családi szocializáció, a szakmai közeg átalakulása, valamint a helyi közösségek iránti elkötelezettség együttesen biztosították azt a kritikai attitűdöt és civil kurázsit, amely a fennálló rendszerrel való szembenállás alapját képezte. A rendszerváltás során a népművelők a vidéki ellenzéki értelmiség legaktívabb tagjaivá váltak, és jelentős mértékben hozzájárultak a demokratikus átalakulás előmozdításához.

Felhasznált irodalom

- Csejnoszki, Mihály (2012): Katolikus nevelés a politikai diktatúra oktatási rendszerében – a Pannonhalmi Bencés Gimnázium oktatásszociológiai vizsgálata (1950–1990) Magyar Pedagógia 112. évf. 3. szám 149–166.
- Csizmadia, Ervin (2001): Pártok és politikai hálózatok. Társadalomtudományi Szemle 2001/3. sz.
- Dóri, Éva (2020): A nyitott ház mozgalom. A közösségi művelődés szemléleti változásainak társadalmi és kultúrpolitikai közege a Kádár-korszakban. Tudásmedzsment 21. évf. 1-2. szám 131-144.
- Drabancz, Róbert (2023): Tanárok és népművelők a rendszerváltásban. In: Juhász, Erika; Katteín-Pornói, Rita (szerk.) Az oktatás határdimenziói: Absztraktfüzet: Hungarian Conference on Educational Research HuCER 2023 Szombathely, Magyarország: ELTE Savaria Egyetemi Központ
- Drabancz, Róbert (2023): Vidéki rendszerváltó tanárok In: Buda, András; Kiss, Endre (szerk.) Interdiszciplináris pedagógia és a korszakváltás bizonytalansága. XIII. Kiss Árpád emlékkonferencia: tartalmi összefoglalók. Debrecen, Magyarország: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet (2023) 13.
- Drabancz Mihály Róbert – Fónai Mihály (2005): Magyar kultúrpolitika története 1920–1990. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Fónai Mihály (1990): Pályatükör: Számokban a népművelőkről. In: Mankó Mária (szerk.): Nevelés-és Művelődéstudományi Közlemények. Nyíregyháza: Bessenyei György Kiadó, 103-110.
- Fónai Mihály (1991): Egy konstruált szakma szakmásodása: számokban a „népművelésről”. In: Fónai Mihály (szerk.): „Népnevelőtől a kulturális menedzserig „. Nyíregyháza: Bessenyei Kiadó és Nyomda, 3-9.
- Fónai Mihály – Drabancz Róbert (2000-2001): Vázlat a népművelő és a művelődésszervező képzés történetéhez Nyíregyházán. Kultúra és Közösség (III) 5: (IV– I) 155-165.
- Kleisz Teréz (2005): A népművelés és a szociális munka szakmásodása angolszász és magyar metszetekben. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem Multidiszciplináris Bölcsészettudományok Doktori Iskola Neveléstudományi Doktori Program <https://dea.lib.unideb.hu/items/30b4a037-0736-42c9-bad1-63b26fc3fe0b> (letöltés:2024.09.10.)
- Kozma Tamás (2005): Egyházi iskolák – Interkulturális nevelés. Educatio, 14. 3. sz. 465–474.
- Mankó Mária (1990): A népművelés funkcióváltozásai. In: Mankó M (szerk.): Nevelés-és Művelődéstudományi Közlemények. Nyíregyháza, Bessenyei György Kiadó, 89-102.

- Mankó Mária (1991): Megújítási törekvések egy régi – új szakterületen. in: Fónai M (szerk.): „Népnevelőtől” a kulturális menedzserig. Nyíregyháza: Bessenyei Kiadó és Nyomda, 29-52.
- Nóvé Béla (2022): „Ha a szociálpolitika megsértődik, ám csinálja jobban...” In memori-am SZETA. Márca 2022. január 25. <https://merce.hu/2022/01/25/ha-a-szoci-alpolitika-megsertodik-am-csinalja-jobban/>
- Ponyi László (2023): Folyamatosság és megszakítottság a közösségi művelődés történeti dimenzióiban. Kulturális Szemle, X. évf. 2. 119-130
- T. Kiss Tamás (2000): A népnevelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- T. Molnár Gizella (2016): A népművelőtől a közösségsszervezőig – A kultúráközvetítő szakemberképzés negyven éve Szegeden. In: Juhász Erika (szerk.) A népműveléstől a közösségi művelődésig. 143-153.
- Tomka Miklós (2009): Vallásosság Kelet-Közép-Európában – tények és értelmezések. Szociológiai Szemle 3. 64-79.
- Vercseg Ilona (1988): Szocializáció, szerep, érték a népművelői pályán. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó.
- Vital Attila – Drabancz Róbert (2022): Vidéki rendszerváltók 2.: „Számunkra a győzelem a bejutást jelentette...” Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 57. 39-51.
- Vital Attila – Drabancz Róbert (2023): Vidéki rendszerváltók 3.: „És elindultak a pesti aszfaltbetyárok plakátragasztó korongecsettel...”. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 58. 87-101.

Kertész Sándor:
A rendszerváltás görbe tükörben

A karikatúra a veszélyes grafikai alkotások közé tartozik, mivel alkotója ítéletet mond egy jelenség egy jellem vagy egy politikai esemény felett a humor eszközével. Nevetségessé tesz, kigúnyol és ráadásul vitathatatlanul, hiszen a rajz vonalaiba nem lehet belekötni, az a megjelenésével mar. A szatíra egyes mondataival, hasonlataival, gúnyos megjegyzéseivel lehet vitatkozni. Az adott mondat nem felel meg a valóságnak, egy másik félreértelmezi a valóságot, a következő sértő, amely emberi méltóságában alázza meg a szatíra alanyát. De a rajznak vajon melyik vonalával lehet szembeszállni? Azzal amelyik a torzképként túl nagy orrot, fület, vagy esetleg szemet hozott létre? Vagy önmagában a hasonlóságon? Mondván, nem is így nézek ki! Saját magunkról mindegyikünkben él egy idealizált kép, amellyel meg vagyunk barátkozva, amelyet elfogadottnak tekintünk. Amikor reggel az ágyból kikelve a tükörbe nézünk, akkor azonban nem ezt látjuk. Az arcunk gyűrött, a hajunk az égnek áll, borostásak vagyunk, a szemünk alatt táskák. Ez az a kép, ami vállalhatatlan. Valószínűleg a tükör a hibás. Torzít. A vállalhatóságért munkát végzünk, képzőművészeti, esztétikai munkát, a fodrászat és a szépségápolás minden trükkjét bevetve. Lezuhanyzunk, a hajunkat percekig igazítjuk, a nők hajlakkal biztosítják annak az állandóságát, miközben a férfiak a hajszelét részesítik előnybe. Megborotválkozunk, a nők kiszedik a kellemetlen szőrkinövéseiket. A férfiak talán megelégednek ezzel a kettővel, de a hölgyek képesek átfesteni az arcukat (sminkelnek), kihúzzák a szempillájukat, újra rajzolják a szemöldöküket, kifestik az ajkaikat. Majd miután megfelelnek az általuk támasztott elvárásoknak, megmutatják magukat másoknak és rendkívül érzékenyek a kritikákra. Ha dicsérik őket, bájosan megfürödnek a bókokban, ha megjegyzéseket kapnak leginkább hölgy társaiktól, akkor gyilkos tekinteteket vetnek a környezetük felé. Ez az érzékenységek még az egyszerű utcai portré rajzolásnál is megnyilvánul, de ha az utcai rajzoló már karikatúrát készít, az már nehezen vállalható. Ha pedig a rajzoló ismeri alanyának jellembeli tulajdonságait is és az tükröződik a rajzon, akkor ott már adódik ok a felháborodásra. A legtöbben nehezen viseljük a kritikát és a közéleti személyekre ez hatványozottan igaz. Minden történelmi korban megbocsáthatatlan bűnnek számított a rangos ember kigúnyolása. Amikor a sokszorosítási eljárások alkalmat adtak a gyorsan elkészített karikatúrák széles körű elterjesztésére, óhatatlanul a politikai elit került a rajzoló célkeresztjébe.

A nyomdatechnika fejlődése az ezernyolcszázas évek elején már lehetővé tette, hogy a betűk nyomásán túl egyre nagyobb számban helyet kapjanak a képek, leginkább fametszetek formájában. Meglehetősen munkaigényes illusztrációs technikáról van szó, hiszen a rajzoló által elkészített grafikát fametszőknek kellett fába vésniük úgy, hogy mindezt aprólékosan ki kellett metszeni a fából, ami a képen fehér és meg kellett hagyniuk a

legvékonyabb vonalakat és vonalhálókat is. Ez gyakran adott alkalmat a vitára a művész és a metsző között, ha a nyomtatásnál nem jelent meg kellőképpen a vonalak finomsága, játéka, a művészi kvalitás. Eleinte Bécsbe, Lipcsébe, Stuttgartba szállították metszeni a rajzokat Magyarországról, ami eléggé körülményessé és hosszadalmassá tette a lapok előállítását. Később aztán megalakultak a hazai metsző műhelyek, mint például Morelli Gusztávnak, Rusz Károlynak és Pollák Zsigmondnak az üzemei, akik ellátták a magyar lapokat fametszettekkel. De volt egy másik találmány is, a litográfia, ami nagyon elterjedt volt, hiszen könnyebben és finomabban, részletgazdagabban lehetett vele sokszorosítani a grafikákat. Alois Senefelder találmánya forradalmasította a plakátművészetet és a sajtógrafikát egyaránt. A sokszorosítási eljárások változásán túl a hírlapok tartalmában is új jelenség volt megfigyelhető. Egyre gyakrabban publikáltak humoros írásokat, amelyek új illusztrációs igényeket támasztottak. Megjelentek a gúnyrajzok, a torzképek, amelyek egy személy valamely testrészét túlhangsúlyozva, eltorzítva tették nevetségessé ábrázolt alanyaikat. Eleinte nem is tudták hogyan nevezzék ezeket a szürreális rajzokat, amelyek ábrázolt alakjai ugyan pontosan azonosíthatóak, de mégsem valóságosak. William Hogarth Angliában még rézbe metszette karikírozott alakjait, de Franciaországban Honoré Daumier már litográf kőre rajzolta a körtefejű Lajos Fülöpöt kigúnyoló karikatúráját, amiért aztán rövid időt börtönben kellett töltenie. A karikatúrák önálló nyomatként is forgalomba kerültek, majd megtalálták a helyüket az élclapokban. Ez egy új laptípus volt, amely humoros, szatirikus írásokat közölt gazdagon illusztrálva torzképekkel, karikatúrákkal. A litográfia könnyedsége lehetővé tette, hogy a grafikusok önálló lapíveken és kis füzetekben is terjesszék alkotásaikat.

1882-ben a Hon című lap már így írt a karikatúráról: „Az élclap szellemes és becsületes ember kezében az összes hírlapok között a legnagyobb hatalommal bír. Sohase lehet egy tárgy népszerűségét vagy személy tekintélyét úgy tönkre tenni komoly kritizálás által, mint-ha élcelődve nevetségessé tesszük. Akit, vagy amit kinevetnek, az meghalt. De csakis

becsületes ember kezében bír ily nagy hatalommal az élclap. Mert ha a szerkesztő visszaélve erős fegyverével, saját rokon- és ellenszenve szerint gáncsol és dicsér s lapját személyes piszkolódások eszközéül használja fel, akkor az a lap elvesztve tárgyilagosságát, elveszti

tekintélyét is, s arról a magas polcra, hol egy politikai, irodalmi, művészeti és társadalmi legfelsőbb ítélőszék, egy becsületbíró volt, lesüllyed oda, a hol nem lesz egyéb, mint a szerkesztőnek — egész alanyiságát kifejező — lírai költeménye.” A századfordulót követően élclapok tucatjai jelentek meg hosszabb rövidebb ideig, amelyek politikai berendezkedésüknek megfelelően szolgálták ki olvasóikat. A háborúk idején sem szűnt meg az újságok humoros kedve, annak ellenére, hogy az események nem sok okot adtak a nevetésre. Ilyenkor kínjában nevetett a magyar. Miközben a második világháború utolsó heteiben a német csapatok Magyarország nyugati területén több minden más mellett az értékeesebb nyomdagépeket leszerelve menekültek, addig keletről a Szovjet csapatok megkezdték Magyarország megszállását és lefoglaltak mindent, ami mozdítható volt, többek között nyomdákat és a megmaradt papírkészleteket is, hogy csak az ő ellenőrzésükkel jelenhessenek meg az első sajtótermékek. Természetesen engedményeket is tettek, ami azt a látszatot keltette, hogy itt még akár sajtószabadság is lehet. Szinte minden lap, valamilyen politikai párthoz tartozott, de még a bulvár sajtó is helyet kapott ideiglenesen, mint például az Esti Kurír. Ezekben a lapokban karikatúrák is megjelentek. Már 1945-ben, az orosz Krokodil című lap mintájára jelent meg a Ludas Matyi vicclap, ami a kommunista párthoz állt közel. Humora ennek a politikai erőnek az érdekeit szolgálták. Felelős szerkesztője Szegedi Emil volt, aki kiváló grafikusokat és írókat nyert meg a lap munkatársainak. Egy évvel később a lap szerkesztője Gál György, aki már korábban is szerkesztett humoros rejtvénylapot Izé címmel, kilépett a szerkesztőségből és társaival megalapította a kisgazdákhöz közelálló Szabad Száj, konkurens vicclapot, ahol a polgári ellenzék oldaláról közelítették meg a napi eseményeket. A lap felelős szerkesztője és kiadója Vidor Gyula lett. A rajzolók egy része a Ludas Matyitól ment át az új laphoz, mint Például Gáspár Antal. Gál György azonban ezt a lapot is hamar otthagya és újraindította korábbi Izé című rejtvény újságját. Három szám megjelenését követően a címet Pesti Izére változtatta. Ez a lap leginkább a szociáldemokraták humorát képviselte. A kor ízlésvilágához képest, meglehetősen szabad gondolkodást hozott, amit Sebők Imre és Korcsmáros Pál enyhén erotikus rajzai is képviseltek. Sebők Imre kevésbé volt karikatúrista, de szépen rajzolt nő alakjaival az újság egyik kedvenc rajzolója lett, akitől Korcsmáros Pál is sokat tanult. Ennek hatására kezdte el rajzolni a „basi” karikatúráit, amelyben ő is formás háremhölgyeket jelenített meg. Ennél a három lapnál dolgoztak a következő évtizedek meghatározó rajzói. Egy részük már évtizedek óta a sajtóban dolgozott, mint például Gáspár Antal, Jeney Jenő. De már itt találjuk a következő évtizedek karikatúristáit és illusztrátorait. A Ludas Matyinál ott volt Byssz Róbert, Várnai György, Áldor Péter, Kaján Tibor, Szegő Gizi, Szakmáry László és még sok fiatal karikatúrista. Török Jánost is a lap rajzói között tudhatjuk, aki a Jó Emil című képsorozataival szórakoztatta hétről hétre az olvasókat. Még alig ért véget a háború, de meglepően szabadon humorizáltak a kialakult helyzet fonákságain. De hiába voltak a kiváló rajzok, a szórakoztató írások.

A politikai helyzet gyorsan változott. Először a Pesti Izé polgári, huncutkodó erotikája nem tetszett a hatalomnak és 1948 október tizedikén beszüntették a lapot. Három évvel később 1951 március 15-én a bátran politizáló Szabad Száj című vicclap is erre a sorsra jutott. A Ludas Matyi egyedül, konkurencia nélkül maradt a sajtópiacon. A Magyar Dolgozók Pártja felismerte a veszélyt, hogy a karikatúra alkalmas a hatalom kigúnyolására, népszerű és több százezer példányba jut el az olvasókhoz. „*A Ludas Matyi feladata, hogy azok számára is érthetően és szemléletesen írjon, akik politikával nem foglalkoznak, akik más újságot nemigen olvasnak, akik általában nem jártasok a kül- és belpolitikai kérdésekben. A szatíra, kifigurázás, leleplezés eszközével magyarázza meg nekik – sőt bizonyos fokig ismertesse is velük a fontos eseményeket: az ellenséges tábor terveit, válságait, belső ellentmondásait, erkölcstelenségét, hanyatlását és aljasságát*” olvasható a MUOSZ egyik jelentésében. Ezért tudatosan épített propagandájában a karikatúrára.

A Ludas Matyi megtelt agitáló, mozgósító, az ellenséget kigúnyoló képekkel. A rajzok az ötvenes évek elején önálló életre keltek és szórólapokon, humoros formában agitáltak és terjesztették a propagandát, miközben mozgósítottak például a hulladékgyűjtésre is. Ezek összehajtott leporellók voltak, amelyeket üzemekben, iskolákban osztogattak. De nem csak a Ludas Matyi, hanem több más lap is élt a képtörténetek propagandisztikus hatásmechanizmusával. A karikatúrának nevelő hatásának és a kialakuló új társadalmi rendszert támogatónak kellett lennie és a burzsoáziát kellett kifiguráznia. A cél elérése érdekében szovjet delegáció érkezett Budapestre 1949-ben a Szovjet Kultúra Hónapja alkalmából, amelynek tagjai a művészeti élet minden területét felölelték. A képzőművészek képviselőiben Konstantin Ivanovics Finogenov festőművész volt a küldöttség tagja, aki számos képzőművészeti eseményen részt vett és magyarázta az új művészeti irányzatot, a szocialista realizmust, mint követendő példát. Konok Tamás festőművész visszaemlékezéséből kiderül, hogy nem mindenütt vették azért teljesen komolyan: „*Tilos volt puha ceruzával rajzolni, mivel az időkben járt nálunk Finogenov elvtárs, egy kurta lábú szovjet akadémikus (mi csak Porbafinogenovnak hívtuk) aki éles harcot hirdetett a rajzszén és a puha grafitot tartalmazó ceruzabalek ellen.*” Minősítette a karikatúra, az újságrajz helyzetét is és a következőket fogalmazta meg jelentésében: „*Az élclapok még mindig a városi lakosság ízlését szolgálják, nem pedig a munkásságát és a parasztságát. Az élclapok átszervezéséhez, amelyeknek óriási nevelő hatásuk van, fel kell használni a Bolsevik Párt Központi Bizottságának „Krokodil” című lapra vonatkozó határozatát.*” Ezt követően mindent az új iránymutatásnak megfelelően lehetett végezni. Megváltozott az újságokban a karikatúrák jellege. Egy ideig ez a szigorú elv érvényesült a Ludas Matyi karikatúráiban, majd ahogy enyhült a direkt politikai nyomás, úgy váltak a rajzoló is bátrabbakká.

A Kádár korszak konszolidálódott időszakában mint az egyetlen szatirikus hetilap szigorú felügyelet mellett ártatlanul szórakoztatta a humorra vágyó olvasót. Viccelődött, kifigurázta hétköznapi emberek mindennapjait és utalásokat fogalmazott meg a hatalom

természetére vonatkozóan. A főszerkesztők tudták a dolgukat, egy sajátos öncenzúra alapján döntöttek a megjelentethető és a nem kívánatos írások, rajzok felett. Aczél György egy 1979-es főszerkesztői értekezleten a következőket mondta: „Nem kívánunk semmiféle központi cenzúrát felállítani továbbra sem. A mi cenzoraink Önök.

Nem csak cenzorok, de egyben cenzorok is. Van szocialista ország, és van kapitalista ország, ahol másképp van berendezkedve, nálunk így van berendezkedve, hogy akik a párt és állam megbízásából ilyen feladatokat vállalnak, azoknak ezt is vállalniuk kell.”

A rajzolóok sokszor várták izgatottan a főszerkesztőjüket – mesélte Sajdik Ferenc – hogy az eligazításról, hogy érkezik meg a főszerkesztő. Jár e figyelmeztetés, esetleg fegyelmi egy-egy kritikusabb rajzért. Vagy egyáltalán a Tájékoztatási Hivatalban észrevették e az elrejtett rendszerkritikus sorokat, vagy karikatúrákat. A nyolcvanas évektől érezhetően enyhült a szigor mesélték többen is a karikatúristák közül. Majd az ellenzéki politikai csoportosulások megjelenésével új irányt vett a karikatúra is. Eleinte az értetlenkedés, majd egyre inkább a neveltséggé tétel vált a karikatúrák célja. Miközben, maguk a karikatúristák is egyre inkább állást foglaltak az aktuálpolitikai kérdésekben és a hozzá kapcsolódó rajzaikat igyekeztek átpréselni a politikai szűrőn. 1987-től már meglehetősen nyíltan jelentek meg karikatúrák az oroszok kivonulására utalva és az eddig itthon betöltött szerepüket kifigurázva. Az osztrák bevásárlóturizmus kifejezetten jó téma volt a rajzolóknak és egyre többször került tollhegyre a hanyatló nyugat virágzása. Az infláció és a rendkívül rossz gazdasági állapot is megjelenhetett a rajzokon. Pezsgő politikai élet jött létre, aminek a karikatúra volt a kritikus tükrözője. A karikatúristák magukra találtak, már nem csak az engedélyezett témákat rajzolhatták, hanem valóban a saját véleményükkel, észrevételükkel neveltették meg olvasóikat. Egyre több napilap adott helyet a politikai karikatúrának és háttérbe szorultak a bugyuta viccrajzok. A Kurír című napilap például elefánt címmel hetente humoros mellékletet adott ki. Ez a lendület végig követte a rendszerváltást. Az akkori rajzok szatirikus dokumentumai a valóságos politikai eseményeknek, nemritkán sokkal pontosabban mutatják be egy politikai esemény valóságos ok okozati összefüggéseit. Ahogy erősödtek a politikai pártok, a vezetőik, a munkatársaik és általában a politikusok egyre komolyabban vették magukat és

kezdték úgy érezni, hogy nem engedhetik meg a választóik előtt, ha őket nevetségessé teszik, vagy rajzokban kritizálják. A szerkesztőségekben megsaporodtak a neheztelő levelek, a kikérem magamnak stílusú észrevételek, de jobb híján eltűrték a karikatúristák élcelődéseit. Ez általában minősítette is az adott közéleti személy kritikai tűrőképességét és a humorhoz való viszonyát. Ahogy a „Tanú” c. filmben mondják: *„Mi értjük a humort, de nem szeretjük”!*

A kiadvány megjelenését támogatta a **Nemzeti Kulturális Alap**
és a **Váci Mihály Kulturális Központ**.
Felelős kiadó: **Mészáros Szilárd**